

ΜΑΡΙΑ ΙΑΚΩΒΟΥ

ΑΜΜΟΧΩΣΤΟΣ

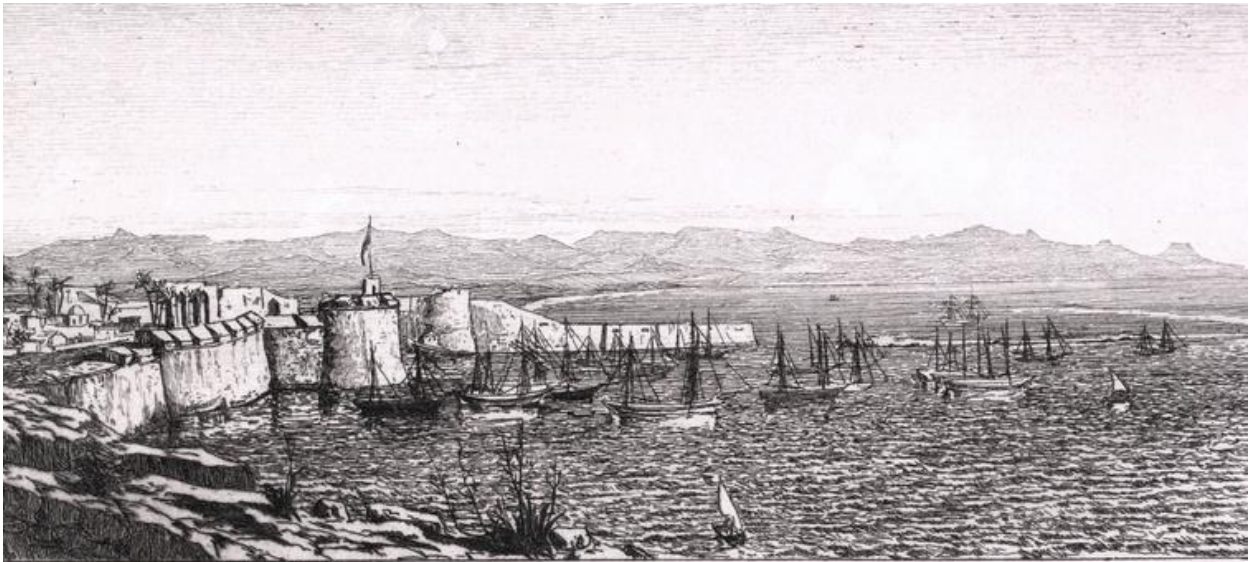

Ἐγκωμη – Σαλαμίνα – Ἀμμόχωστος
16ος αἰώνας π.Χ. - 16ος αἰώνας μ.Χ.

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΑΝΟΡΑΜΑ

ΜΑΡΙΑ ΙΑΚΩΒΟΥ

ΑΜΜΟΧΩΣΤΟΣ

**Ἔγκωμη – Σαλαμίνα – Ἀμμόχωστος
16ος αἰώνας π.Χ. - 16ος αἰώνας μ.Χ.**

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΑΝΟΡΑΜΑ

**Η ψηφιοποίηση του βιβλίου και ο καθαρισμός ορισμένων
εικόνων έγινε τον Ιούνιο του 2023 από το Αρχείο της
Πολιτιστικής Εταιρείας Πανόραμα (ΑΠΑΝ) apan.gr**

Τό λιμάνι της Άμμοχώστου. Ξυλογραφία του Tristram Ellis (είκ. 1).

Μέ θέμα τήν Ἱστορία τῆς Κύπρου, ἡ πολιτιστική ἐταιρεία
“ΠΑΝΟΡΑΜΑ” ὀργάνωσε ἕναν τετράμηνο κύκλο δέκα διαλέξεων, ἀπό
τόν Ἰανουάριο ἕως τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1993, μέ ὁμιλητές: τήν ἀρχαιολόγο
Μάχη Καρανίκη, τόν δρ. Δ. Μιχαηλίδη, ἀν. Καθηγητή Ἀρχαιολογίας
στό Πανεπιστήμιο Κύπρου, τήν δρ. Μαρία Ἰακώβου, ἀρχαιολόγο,
Διευθύντρια τοῦ Πολιτιστικοῦ Ἰδρύματος τῆς Τραπεζῆς Κύπρου, τόν
Π. Κονόρτα, ἐπ. Καθηγητή τῆς Ἱστορίας στό Ἰόνιο Πανεπιστήμιο καί
τόν Χ. Μπακιρτζῆ, Ὑπουργο Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων.

Εὐχαριστοῦμε τή Μαρία Ἰακώβου γιά τήν παραχώρηση τοῦ κειμένου
τῆς ὁμιλίας της, τήν ὁποία καί ἀποφασίσαμε νά ἐκδώσουμε ὡς μία
ἀκόμα γραπτή κατάθεση τῆς ἱστορίας αὐτῆς τῆς πανάρχαιης καί
ἐξαιρετικά σημαντικῆς πολιτείας πού, ἀπό τίς 14 Αὐγούστου τοῦ 1974,
βρίσκεται ὑπό τουρκική κατοχή.

Στοιχεῖα τοῦ Τεύχους:
Τεύχος ἀριθμός 02, Σεπτέμβριος 1993
Διαλέξεις ἀριθμός Δ2, Ἀνατολική Μεσόγειος

Ἐπιμέλεια ἔκδοσης: Ἥβη Νανοπούλου
Διορθώσεις κειμένων: Γεωργία Παπαγεωργίου
Φωτοστοιχειοθεσία: Παναγιώτης Καπένης
Ἐκτύπωση - βιβλιοδεσία: Θανάσης Πετρουλάκης ΑΕΒΕ

Ἐκδοση τῆς Πολιτιστικῆς Ἑταιρείας «ΠΑΝΟΡΑΜΑ»
Ἀλ. Σούτσου 4, Ἀθήνα 106 71, τηλ. 3623098
© Μαρία Ἰακώβου

ISSN 1106-1561, ISBN 960-85142-5-8

© Μαρία Ἰακώβου καί Ἀρχεῖο τῆς Πολιτιστικῆς Ἑταιρείας Πανόραμα (ΑΠΑΝ) apan.gr

μνήμη
Ευάγγελου Λούη Λουτζίου
τοῦ ἐξ Ἀμμοχώστου
6.6.1913-17.3.1993

ΑΜΜΟΧΩΣΤΟΣ

Ἑγκωμη – Σαλαμίνα – Ἀμμόχωστος 16ος αἰ. π.Χ. – 16ος αἰ. μ.Χ.

Ἡ διάλεξη εἶναι ἀφιερωμένη, φαινομενικά, σέ τρεῖς πόλεις πού διαδέχονται ἡ μία τήν ἄλλη. Στήν πραγματικότητα ἡ ἀναδρομή αὐτή ταυτίζεται μέ τήν ἴδια τήν πολιτική καί οἰκονομική ἱστορία τῆς Κύπρου, καί παράλληλα σκιαγραφεῖ τίς σημαντικότερες ἱστορικές μορφές, ἀπό βασιλεῖς-ἐπαναστάτες ὡς φωτισμένους πνευματικούς καί θρησκευτικούς ἡγέτες. Ἡ ἐπιλογή τοῦ θέματος δέν ὀφείλεται στά πλούσια καί εὐφάνταστα εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἑγκωμης καί τῆς Σαλαμίνας – οὔτε κἀν στό γεγονός ὅτι καί αὐτές καί ἡ Ἀμμόχωστος εἶναι κατεχόμενες – ἀλλά στό γεγονός ὅτι ἡ προῖστορία, ἡ πρωτοῖστορία καί ἡ ἱστορία τῆς Κύπρου ὁρίζονται βασικά ὡς πρὸς:

τήν Ἑγκωμη τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ,
τή Σαλαμίνα τῆς ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου καί τῶν ἱστορικῶν χρόνων,
καί τή μεσαιωνική Ἀμμόχωστο.

Χρονολογικά, ἡ Ἑγκωμη δηλώνει μιά περίοδο πέντε αἰώνων, ἀπό τόν 16ο αἰ. π.Χ. μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 11ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ ἡ Σαλαμίνα ἀντιπροσωπεύει μιά πολύ πιό μεγάλη χρονική διάρκεια, ἀρχίζοντας ἀπό τόν 11ο αἰ. π.Χ. καί φτάνοντας μέχρι καί τόν 7ο αἰ. μ.Χ. Ἡ Ἀμμόχωστος ξεκινᾷ ἀπό τόν 3ο αἰ. π.Χ. ὡς Ἀρσινόη καί φτάνει μέχρι σήμερα ὡς Ἀμμόχωστος-Βαρῶσι. Ἐμεῖς ὅμως δέν θά φτάσουμε ὡς τό σήμερα, οὔτε κἀν ὡς τήν εἰσβολή τοῦ 1974. Θά ὀλοκληρώσουμε μέ μιά προηγούμενη τουρκική εἰσβολή: τοῦ 1570-71.

Ὁ πρῶτος ἔγκυρος γεωλογικός χάρτης τῆς Κύπρου. Δημοσιεύτηκε τό 1860 στό Παρίσι ἀπό τοὺς A. Gaudry καί A. Damour (X₁).

Ἔγκωμη

Τοπογραφική τοποθέτηση Καί τώρα στή γεωγραφία καί τοπογραφία τοῦ χώρου πού μᾶς ἀφορᾷ. Βοι-
σκόμαστε στίς ἀνατολικές ἀκτές τῆς Κύπρου. Οὔτε ὁ Στράβωνας οὔτε ὁ Πτο-
λεμαῖος γνωρίζουν τήν Ἔγκωμη, γιατί ἀπλῶς αὐτό εἶναι τό ὄνομα τοῦ πλη-
σιέστερου πρὸς τόν ἀρχαιολογικό χώρο σημερινοῦ χωριοῦ, πού βρίσκεται σέ
ἀπόσταση δύο περίπου χιλιομέτρων νοτιοανατολικά τῆς ἀρχαίας πόλης (τό
τοπωνύμιο τῆς συγκεκριμένης περιοχῆς εἶναι Ἅγιος Ἰάκωβος).

«Ἦταν πλατύς ὁ κάμπος καί στρωτός
ἀπό μακριά φαίνονταν τό γύρισμα χειρῶν πού σκάβαν...»
Ἔγκωμη

Μπορεῖ νά ᾔναι στίχοι τοῦ Γιώργου Σεφέρη ἀπό τό ὁμώνυμο ποίημα, ἀλλά
περιγράφουν ἄψογα τόν προϊστορικό χώρο τῆς Ἔγκωμης, βυθισμένον σέ μιᾶ
ἀπέραντη πεδιάδα: τή Μεσαορία, τό σιτοβολῶνα τῆς Κύπρου.

Ἡ Μεσαορία, ὅπως μαρτυρεῖ τό ὄνομά της, ὀρίζεται ἀπό δύο ὄροσειρές: τοῦ
Πενταδακτύλου πρὸς Βορρά, πού ἐξαιτίας τῆς ἀσβεστολιθικῆς σύστασης τῶν
πετρωμάτων του συγκρατεῖ ὑπογείως τά ὕδατα, καί τοῦ Τροόδους πρὸς
Δυσμάς, πού εἶναι ἀρχαιότερης καί ἐντελῶς διαφορετικῆς γεωλογικῆς γένεσης
ἀπό τόν Πενταδάκτυλο. Δημιουργήθηκε ἀπό λάβες ἡφαιστείου (pillow lavas),
οἱ ὁποῖες ψύχθηκαν ἀπὸτομα ἀπὸ τά νερά τῆς θάλασσας ἀπὸ ὅπου ξεπετά-
χτηκαν. Τά ὄμβρια ὕδατα καί τό χιόνι, σάν λιώσει, δέν μποροῦν νά διαπερά-
σουν τό συμπαγές πέτρωμα τοῦ Τροόδους, γι' αὐτό καί δημιουργοῦν τοὺς
ποταμούς πού καταλήγουν στή θάλασσα. Στούς πρόποδες τοῦ Τροόδους ἐν-
τοπίζονται ὅλα ἀνεξαιρέτως τά χαλκοῦχα κοιτάσματα. Ὁ Πενταδάκτυλος δέν
ἔχει χαλκό. Ἡ σημασία αὐτῆς τῆς ἀπλουστευμένης γεωλογικῆς εἰσαγωγῆς εἶ-
ναι τεράστια, γιατί ὁ χαλκός ὀρίζει τήν κυπριακή προϊστορία καί τήν ἀνά-
πτυξη τῶν πόλεων.

Οἱ δύο ὄροσειρές σμίγουν σχεδόν στό σημεῖο ὅπου ἰδρύθηκε ἡ σημερινή πρω-
τεύουσα, ἡ Λευκωσία. Τόσο ἡ Μεσαορία, ὅσο καί ἡ πολύ μικρότερή της
δυτική πεδιάδα τῆς Μόρφου, ἦταν ἄλλοτε θάλασσα, καί ἔχουν ἐπεκταθεῖ ἀπὸ
τίς προσχώσεις τῶν ποταμῶν πού πηγάζουν ἀπὸ τό Τρόοδος. Ἀνατολική
πεδιάδα λοιπόν ἡ Ἔγκωμη, πλησίον τῶν ἐκβολῶν τοῦ Πεδιαίου ποταμοῦ,
τρία χιλιόμετρα ἀπὸ τή Σαλαμίνα, ἡ ὁποία ἐκτείνεται βορείως τῶν ἐκβολῶν
τοῦ Πεδιαίου καί βρίσκεται σέ ἀπόσταση δέκα χιλιομέτρων βορείως τῆς Ἀμ-
μοχώστου. Δημιουργοῦν ἓνα τρίγωνο, πού πρέπει νά κρατήσουμε στό μυαλό

μας μαζί με την ευθεία γραμμή πού, ξεκινώντας από το φυσικό λιμάνι της Ἀμμοχώστου, καταλήγει στις πλησιέστερες προς την Κύπρο γειτονικές ακτές της Συρίας - Παλαιστίνης.

Γιά να δρίσουμε τή γένεση τῆς Ἑγκωμῆς, θά πᾶμε πίσω, στήν ἐποχή τῆς Μέσης Χαλκοκρατίας. Μεταξύ 1900-1600 π.Χ., τό μέχρι τότε σχεδόν ἀκατοίκητο ἀνατολικό τμήμα τῆς νήσου ἀναπτύσσεται ραγδαῖα ἐξαιτίας ἀκριβῶς τῆς γεωγραφικῆς του γειτνίασης πρὸς τίς ἀκτές τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς. Ἡ μαγική λέξη εἶναι ἐμπόριο, ἀλλά ἓνα συγκεκριμένο ἐμπόριο πού στηρίζεται στήν ἐξαγωγή τοῦ χαλκοῦ. Μὲ συνακόλουθο τὴν πληθυσμιακὴ ἔκρηξη ἀνατρέπεται ὀριστικὰ τὸ *status quo* πού ὑπῆρχε μεταξύ τοῦ ἀνεπτυγμένου δυτικοῦ τμήματος καὶ τοῦ μέχρι τότε ὑπανάπτυκτου ἀνατολικοῦ. Δεδομένου ὅτι τό ἀνατολικό τμήμα προσπαθεῖ νὰ ἀποκτήσει τὸν ἔλεγχο τῶν χαλκούχων μεταλλείων, ἐνῶ τό δυτικό χρειάζεται νὰ ἐπεκτείνει τὴ γεωργικὴ του γῆ καταλαμβάνοντας μέρος τῆς ἀνατολικῆς πεδιάδας, τό ἀποτέλεσμα εἶναι μιὰ ἐσωτερικὴ ἀναταραχὴ (παρατηρεῖται στίς ἀλλαγές τῆς τοπογραφίας οἰκισμῶν) καὶ μιὰ γενικὴ ἀνασφάλεια πού ὀδηγεῖ στήν ἀνάπτυξη ἀμυντικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, μέ τὴν ἀνέγερση φρουρίων, ὄχι ὅμως στὰ παράλια, ἀλλὰ στήν ἐνδοχώρα ἀπὸ ὅπου ἐκπορεύονται οἱ ἐπιδρομές (ὅπως στὸν Ἅγιο Σωζόμενο στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὴ Νιτοβίκλα τῆς Καρπασίας).

Ἑγκωμη:
τό προϊστορικό πλαίσιο

Τὸ δεδομένο τῆς ἐξαγωγῆς τοῦ χαλκοῦ εἶναι ἡ τελευταία πράξη σὲ μιὰ σειρὰ καθοριστικῶν ἐπιτεύξεων, πού προϋποθέτουν τὴν ἀσφαλὴ ἐξόρυξη στοὺς πρόποδες τοῦ Τροόδου καὶ τὸν πρῶτο καθαρισμό, πρὶν τό προϊόν φορτωθεῖ γιὰ νὰ διασχίσει τίς πεδιάδες καὶ νὰ φτάσει σὲ ἐκεῖνα τὰ κέντρα πολιτικῆς δυνάμεις πού μποροῦν νὰ ἐλέγχουν τὴν ὅλη πορεία μέχρι τὴν τελικὴ ἐκκαμίνευση καὶ τὴ φόρτωσή του ὑπὸ μορφή ταλάντων. Μιὰ ὑποτιθέμενη ἀλυσίδα, λοιπόν, ἀπὸ συμμαχίες, συμφωνίες, καὶ πάνω ἀπὸ ὅλα πολιτικο-στρατιωτικὴ δύναμη.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι σὲ αὐτὴ τὴν περίοδο ὁ σημαντικὸς οἰκισμός, ἡ πρωτεύουσα θά λέγαμε τῆς ἀνατολικῆς πεδιάδας, εἶναι ἡ Καλοψίδα, ἡ ὁποία δὲν εἶναι οὔτε ἐπὶ τοῦ χώρου ἐξόρυξης τοῦ μεταλλεύματος οὔτε ὅμως παραλιακὴ. Εἶναι στὸ ἐνδιάμεσο, ὀρίζει τὴν πεδιάδα καὶ ἐλέγχει ἀπὸ ἴση ἀπόσταση τοὺς πρόποδες καὶ τὸ λιμάνι. Ποιὸ εἶναι τὸ λιμάνι τῆς; Μὰ ἡ Ἑγκωμη, ἡ ὁποία δημιουργεῖται ἐπὶ τούτου. Ἡ Καλοψίδα ἐμπορεύεται μέ τὴν Ἑγγύς Ἀνατολὴ μέσω τοῦ λιμένος τῆς νεοσύστατης πολίχνης τῆς Ἑγκωμῆς, μέχρι τό τέλος τῆς Μέσης Χαλκοκρατίας. Τότε ἡ Καλοψίδα παρακμάζει καὶ ἡ Ἑγκωμη ἀναλαμβάνει τό ἐμπόριο. Ἔτσι, μέσα στὸ πλαίσιο τῆς συνεχιζόμενης ἐσωτερικῆς ἀναταραχῆς καὶ τῆς καταστροφῆς φρουρίων καὶ οἰκισμῶν, ἀνεγείρεται στήν Ἑγκωμη, στίς ἀρχές τοῦ 16ου αἰ. – πού σημαίνει καὶ τὴν ἑναρξὴ τῆς Ὑστερῆς Χαλκοκρατίας στήν Κύπρο –, ἓνα φρούριο, τό ὁποῖο σὲ λίγο (Ὑστεροκυπριακὴ IB περίοδος) μετατρέπεται ἐσωτερικὰ σὲ ἐργαστήρια ἐπεξεργασίας τοῦ χαλκοῦ.

Τότε ακριβώς (1600-1550) ιδρύονται και οι άλλες παράλιες πόλεις, τα φυσικά λιμάνια της Κύπρου, πού στη διάρκεια της Ύστερης Χαλκοκρατίας θά γίνουν τά πλούσια κέντρα του εμπορίου και θά ορίσουν τόν πολιτικό και πολιτισμικό όρίζοντα της νήσου μέχρι και τό τέλος του 13ου αἰ. Ὁ ἐσωτερικός ανταγωνισμός τερματίζεται ὑπέρ τῶν παραλιακῶν πόλεων της Κύπρου στό εὐρύτερο πλαίσιο της λεγόμενης Αἰγυπτιακῆς Εἰρήνης (*Pax Aegyptiaca*). Μέ τήν ἐκδίωξη τῶν Ὑκσῶς ἀπό τήν Αἴγυπτο και τήν ἴδρυση της 18ης Δυναστείας, γύρω στό 1555, μία νέα ἐποχή ἀρχίζει γιά τόν μεσογειακό χῶρο, καθοριστική γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν παραλιακῶν πόλεων, ἰδιαίτερος της νοτιοανατολικῆς Κύπρου, ἀπό ὅπου διεξάγεται τό ἐμπόριο τοῦ χαλκοῦ. Στή δεύτερη φάση της Ύστερης Χαλκοκρατίας, γύρω στό 1400, και μέ τήν πτώση της Κνωσσού – πού σημαίνει τήν ἐπικράτηση τῶν Μυκηναίων στό Αἰγαῖο – οἱ νεοϊδρυθεῖσες παράλιες πόλεις της Κύπρου (Ἐγκωμη, Χάλα Σουλτάν Τεκκέ, Μαρώνι, Ἀγία Εἰρήνη, Μόρφου) ἔγιναν τά κοσμοπολίτικα βιομηχανικά κέντρα της Ἀνατολικῆς Μεσογείου, στά ὁποῖα κατέληγε γιά τελική ἐπεξεργασία και ἐξαγωγή ὁ χαλκός. Ἡ ἐσωτερική ἰσορροπία διαμορφώνεται γύρω ἀπό ἕνα ἀλυσιδωτό σύστημα ἀλληλοεξάρτησης, ὅπου ἡ γεωργική ἀνάπτυξη της ἐνδοχώρας ὑποστηρίζει τίς πολυάνθρωπες παραλιακές μητροπόλεις, ἐνῶ παράλληλα ἀναπτύσσονται οἱ περιοχές ἐξόρυξης τοῦ μεταλλεύματος (Κατύδατα, Ἀχερά, Καλαβασσός, Ἀθηαῖνου).

Ἡ Ἀλασία

Τό ἀπόγειο της ἐξέλιξης τῶν πόλεων της Χαλκοκρατίας εἶναι ὁ 13ος αἰ. Ἡ ἀρχαιολογική ἔρευνα τῶν τελευταίων ἐκατό χρόνων δέν ἀφήνει καμιά ἀμφιβολία γιά τό ὅτι ἡ Ἐγκωμη ἦταν ἡ μητρόπολη. Ἀπό τήν ἀρχή μέχρι τό τέλος της Ύστερης Χαλκοκρατίας, ἀπό μόνη της καταγράφει τό ἀπόγειο τοῦ κυπριακοῦ πολιτισμοῦ. Ἐδῶ πρέπει να ἀντιμετωπίσουμε τό μεγάλο θέμα της Ἀλασίας. Στίς πινακίδες της σφηνοειδοῦς γραφῆς τοῦ 18ου αἰ. ἀπό τήν Ἀλαλάκ, και τοῦ 17ου αἰ. ἀπό τό Μάρι της Μεσοποταμίας, ἀναφέρεται ἕνα νησί μέ τό ὄνομα Ἀλασία, σέ σχέση μέ τήν παραγωγή και τήν ἐξαγωγή χαλκοῦ. Τόν 14ο αἰ. π.Χ. ὁ βασιλιάς της Ἀλασίας ἀλληλογραφεῖ μέ τόν Φαραῶ Ἀμένοφη Δ', δηλ. τόν Ἀκενατόν (1379-62) στήν Ἀμάρνα, ὅπου ἔχουν βρεθεῖ τά γράμματα. Φαίνεται ὅτι ἡ Κύπρος κατέβαλλε στόν Φαραῶ ἕνα εἶδος φόρου ὑποτελείας ὑπό τή μορφή ταλάντων χαλκοῦ. Παρά τίς κατά καιρούς σοβαρότατες μελέτες οἱ ὁποῖες ἀναιροῦν τήν ταύτιση της Ἀλασίας μέ τήν Κύπρο, σήμερα εἶναι γενικά ἀποδεκτό ὅχι μόνο ὅτι Ἀλασία εἶναι ἡ νήσος Κύπρος, ἀλλά και ὅτι ἔδρα τοῦ βασιλιᾶ πού ἀναφέρεται στήν ἀλληλογραφία της Ἀμάρνα εἶναι ἡ Ἐγκωμη, ἡ μητρόπολη της Κύπρου στήν ἀνατολική ἀκτή, ἡ ὁποία ἐλέγχει τήν ἐξαγωγή τῶν ταλάντων χαλκοῦ.

Ὁ ἀρχαιολογικός χῶρος

Ἄν μπορούσαμε νά ἐπισκεφθοῦμε τόν ἀρχαιολογικό χῶρο στήν ἐπίπεδη και ἀπέραντη πεδιάδα της Μεσαορίας, θά προσεγγίζαμε ἐξ ἀνατολῶν και θά ἀντικρίζαμε αὐτό πού ἀπέμεινε ἀπό τήν πόλη τοῦ 13ου και 12ου αἰ. (δεδομέ-

νου ότι τά προγενέστερα στρώματα του 16ου-14ου αϊ. δέν είναι άμεσα όρατά). Ή Έγκωμη ήταν κάποτε πολύ πιό κοντά στίς έκβολές του Πεδιαίου. Ό ποταμός διέσχιζε τήν πεδιάδα περνώντας από τή βόρεια πλευρά τής πόλης. Άν καί δέν ήταν ποτέ πλωτός, έπαιξε τόν καθοριστικό λόγο στήν έπιλογή του χώρου ίδρυσης τής Έγκωμης, γιατί παρέχει μιá φυσική κάθοδο από τούς πρόποδες τών βουνών του Τροόδους – από όπου έρχεται τό μετάλλευμα – πρós τή θάλασσα.

Ή από τή δεκαετία του 1870, όταν μέ ένα τουρκικό φερμάνι, οί άδελφοί Luigi καί Alessandro di Cesnola είχαν ξεσηκώσει τόσες κυπριακές αρχαιότητες ώστε χρειάστηκε νά ίδρυθαι τό Μητροπολιτικό Μουσείο τής Νέας Ύόρκης γιά νά έκτεθούν, ό κάμπος τής Έγκωμης ήταν γνωστός σάν μιá ανεξάντλητη νεκρόπολη τής έποχής του Χαλκού. Από τότε λοιπόν μέχρι καί τό 1934, γιά 60 τόσα χρόνια, έπίσημες αποστολές, όπως του Βρετανικού Μουσείου τό 1896 (Murray, Smith, Walters, *Excavations in Cyprus*, 1900), του Κυπριακού Μουσείου μέ τούς διαπρεπείς John Myres καί Μενέλαο Μαρκίδη τό 1913, αλλά καί ή περίφημη Σουηδική Ή Αποστολή τό 1930 (E. Gjerstad, *The Swedish-Cyprian Expedition* τόμ. I, 1934, σ. 467-575) κατάφεραν νά βρουν μόνο τούς πλούσιους τάφους μέ τά εισαγμένα μυκηναϊκά άγγεία, τούς άμφοροειδείς κρατήρες μέ τόν ζωγραφικό ρυθμό, καί όλα τά άλλα κτερίσματα πού κοσμοούν πολλά Μουσεία του κόσμου καί ιδιαίτερος τό Βρετανικό.

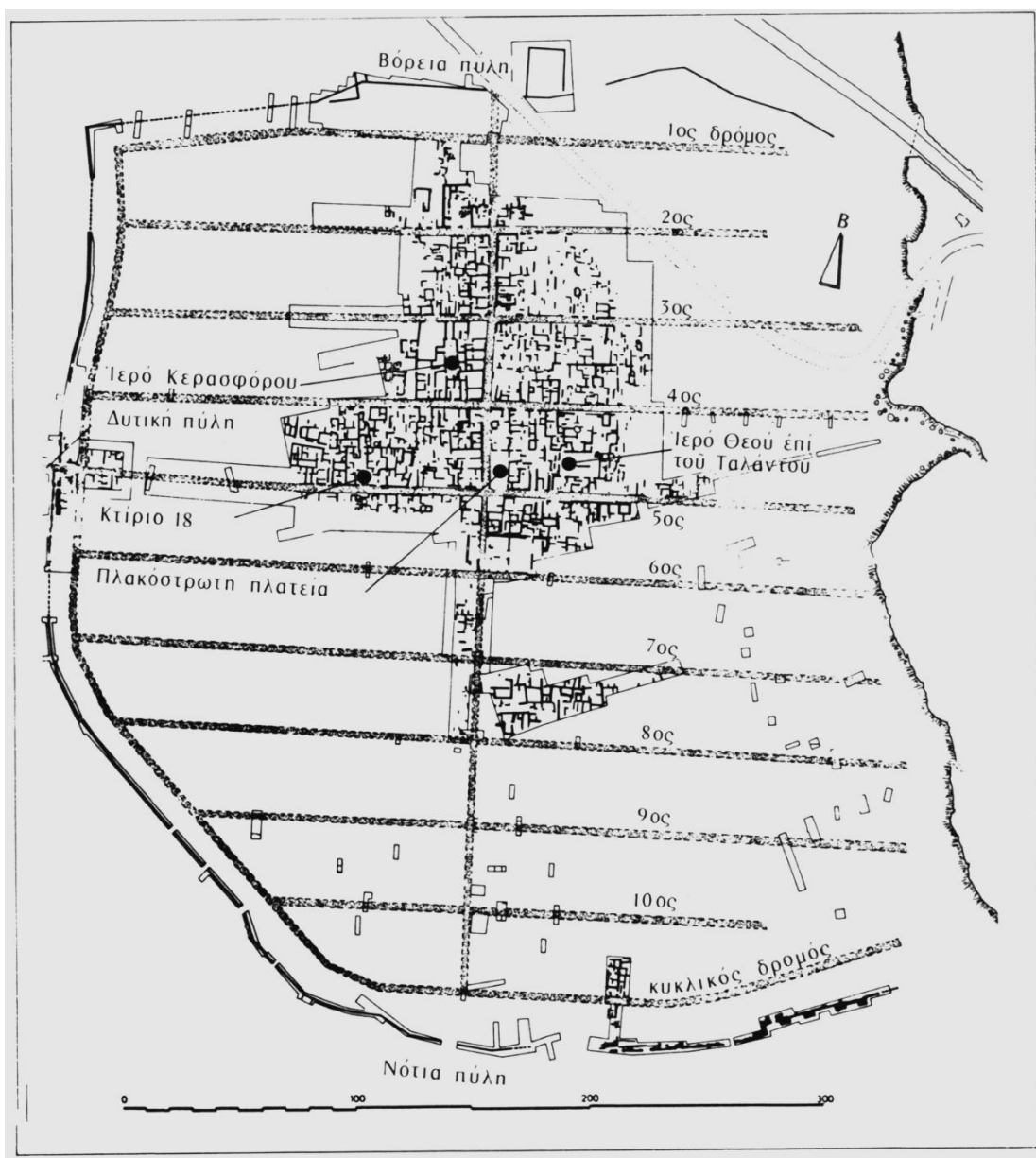
Ή Ιστορικό
Ή Ανασκαφών

Όλοι αυτοί οί τάφοι βρέθηκαν εντός τών τειχών τής Έγκωμης, αλλά οί ανασκαφείς δέν κατάλαβαν ότι έσκαβαν τίς αυλές σπιτιών σύγχρονων μέ τούς τάφους. Μέχρι πού μās ήρθε τό 1934 από τίς γειτονικές άκτές τής Συρίας, όπου ανέσκαπτε τήν Ούγκαρίτ, ό γάλλος αρχαιολόγος Claude Schaeffer. Συγκεκριμένη του επιδίωξη: νά έντοπίσει τήν πόλη στήν όποία ανήκε τό πλούσιο νεκροταφείο, τά εύρήματα του όποιου δήλωναν στενές σχέσεις μέ τή σύγχρονη Ούγκαρίτ τής Συρίας. Άμέσως ανακαλύπτει τήν Έγκωμη τής έποχής του Χαλκού, ή όποία συνυπάρχει μέ τούς σύγχρονους της τάφους, διότι ή ίδια συνήθεια τοποθέτησης οικογενειακών τάφων στίς αυλές τών οίκων ίσχυε καί στήν Ούγκαρίτ.

Ό Schaeffer επέστρεψε στήν Έγκωμη τό 1946, μετά τόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, καί οί γαλλικές ανασκαφές συνεχίστηκαν μέχρι τό 1972, ενώ παράλληλα, μεταξύ 1948-58, μέ πρόταση του ίδιου του Schaeffer ό όποιος είχε έντοπίσει πόσο μεγάλη έκταση κάλυπτε ή πόλη, έγιναν ανασκαφές εκ μέρους του Τμήματος Αρχαιοτήτων υπό τόν αείμνηστο Πορφύριο Δικαίο. Ή τρίτομη μνημειώδης έκδοση τών ανασκαφών του Δικαίου παραμένει ένα πρότυπο έπιστημονικό έργο καί διασώζει σέ μεγάλο βαθμό τήν κρίσιμη κατάσταση πού δημιούργησε γιά τούς έρευνήτες ή είσβολή καί ό έγκλωβισμός του αρχαιολογικού ύλικού.

apan.gr

Ἡ προϊστορία τῆς Ἐγκωμης ἀρχίζει ἀπό τό 1700 π.Χ., ὅπως μαρτυροῦν οἱ τάφοι, ἀλλά τά ἀρχαιότερα ἀρχιτεκτονικά της κατάλοιπα χρονολογοῦνται στήν ἀρχή τῆς Ὑστεροκυπριακῆς περιόδου. Πρόκειται γιά τό φρούριο στή βόρεια πλευρά τοῦ χώρου – στό ὁποῖο ἤδη ἀναφερθήκαμε – πού μετατράπηκε σέ βιομηχανική ἐγκατάσταση μέ ἔντονη μεταλλουργική δραστηριότητα, ὅταν ὁ οἰκισμός ἔλαβε τή μέγιστη ἑκτασή του στήν Ὑστεροκυπριακή ΙΙΓ περίοδο, δηλαδή στόν 13ο αἰ. Στό πλαίσιο αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης τό βόρειο βιομηχανικό συγκρότημα ἐμπερικλείεται σέ μιά τειχισμένη πιά πόλη ἐντυπωσιακῶν διαστάσεων. Ἐσώκλειστη σέ ἓνα κυκλώπειο τεῖχος – τοῦ ὁποῖου ἡ ἀνατολική πλευρά δέν βρέθηκε ποτέ, γιατί ἔχει διαβρωθεῖ ὁλοκληρωτικά – ἡ Ἐγκωμη καταλαμβάνει μιά ἑκταση 400 μέτρων ἀπό Βορρά πρὸς Νότο καί 350 περίπου ἀπό Ἀνατολὰς πρὸς Δυσμὰς.

(χάρτης 2)

Τά τείχη τῆς πόλης εἶναι μέρος ἑνός ἐντυπωσιακοῦ πολεοδομικοῦ σχεδίου τοῦ ὁποῖο ὁλοκληρώθηκε στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ. Τά τείχη εἶναι ὄντως κυκλώπεια, χτισμένα στή βάση τους ἀπό δύο παράλληλες σειρές τεράστιων, ἀκατέρ-
γαστων ὀγκόλιθων (μιά ἐξωτερική καί μία ἐσωτερική), σέ ὕψος μέχρι ἐνάμισι μέτρο, πού συμπληρώνονταν ἀπό πάνω μέ πλίνθους.

Ἡ κάθετη, ἀπό Βορρά πρὸς Νότο, βασική ἀρτηρία τῆς πόλης ὀδηγοῦσε ἀρ-
χικά κατ' εὐθείαν στή βόρεια πύλη τοῦ τείχους καί ἀναλόγως – ὑποθέτουμε –
καί στή νότια πύλη. Ἡ κάθετη ἀρτηρία τέμνεται σέ κανονικά διαστήματα
ἀπό δέκα παράλληλους μεταξύ τους δρόμους, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ πέμπτος εἶναι
ἡ κύρια ἀρτηρία ἀνατολῆς-δύσης καί ὄντως καταλήγει στή δυτική πύλη. Ἡ
ἀνατολική πύλη εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου ὑποθετική, δεδομένου ὅτι ἔχει ἐξαφανι-
σθεῖ μαζί μέ ὅλο τό ἀνατολικό τμήμα τοῦ τείχους. Κατ' ἀναλογία πρὸς τή
δυτική πρέπει νά ἀπεῖχε περί τά 200 μ. ἀπό τόν κεντρικό ἄξονα τῆς πόλης.

Οἱ ἀνασκαφές οὐδέποτε ἀπεκάλυψαν ὅλον αὐτόν τόν ἐντός τῶν τειχῶν χῶρο,
ἀλλά συγκεντρώθηκαν στό βόρειο τμήμα, βορείως τῆς πέμπτης λεωφόρου.
Βασιζόμεστε στήν κανονική διάταξη τῶν ἀποστάσεων τῶν ὁδῶν καί τῶν
μεταξύ τους οἰκιστικῶν τετραγώνων τοῦ βόρειου τμήματος, καί ὑποθέτουμε
τήν ὑπαρξή ἄλλων πέντε δρόμων στό νότιο τμήμα, ὅπου ἐντοπίστηκαν μόνο
ὁ ἔκτος καί ὁ ὄγδοος. Ἐπιπλέον, διακρίνεται ἓνας κυκλικός δρόμος, ὁ ὁποῖος
διαγράφει τήν ἐσωτερική περίμετρο τῶν τειχῶν.

Στό κέντρο τῆς πόλης, ἐκεῖ πού τέμνονται οἱ δύο βασικές ἀρτηρίες, βρέθηκε
πλακόστρωτη πλατεία. Ἐπὶ τῆς πέμπτης λεωφόρου, δυτικά τῆς πλατείας,
βρίσκεται ἓνα κτίριο μέ μνημειώδη πρόσοψη 40 μέτρων, χτισμένο μέ ἰσοδομι-
κοὺς λίθους. Δικαιολογημένα θεωρεῖται τό παλάτι, ἢ τελοσπάντων τό διοικη-
τικό κέντρο τῆς Ἑγκωμῆς. Στήν πρωτογενή του μορφή τό Κτίριο 18, ὅπως
εἶναι γνωστό, ἀνήκει ὅπως καί ὅλα τά μνημειώδη κτίσματα μέ ἰσοδομικούς
λίθους στόν 13ο αἰ., στό ἀπόγειο τῆς ἀνάπτυξης τῶν προϊστορικῶν πόλεων
τῆς Κύπρου. Στά τέλη τοῦ 13ου αἰ. ἐντοπίζονται οἱ ἐκτεταμένες καταστροφές
ὅλων αὐτῶν τῶν πόλεων καί στή συνέχεια ἡ ὀριστική ἐγκατάλειψη ὀρισμένων
καί ἡ ἀνοικοδόμησις τῶν ὑπολοίπων. Φυσικά ἡ Ἑγκωμη εἶναι μιά ἀπό τίς
πόλεις πού ἀνοικοδομοῦνται, ἀλλά εἶναι πρώτιστης σημασίας νά τονίσουμε
τήν ποιότητα τῆς ἀνοικοδόμησις, χρησιμοποιώντας σάν παράδειγμα τό Κτί-
ριο 18 πού εἶχε καί αὐτό καταστραφεῖ. Ἡ μεγαλόπρεπη πρόσοψη καί εἴσοδος
ἀπό τήν πέμπτη λεωφόρο φράσσεται, καί γενικά ἡ ἀνοικοδόμησις γίνεται μέ
εὐτελή ὕλικά. Ἄς μή χάσω ἐδῶ τήν εὐκαιρία νά ἀναφέρω αὐτό γιά τό ὁποῖο
θά μιλήσουμε περισσότερο πιό κάτω: ὅτι οἱ πόλεις πού ἀνοικοδομοῦνται στήν
Κύπρο τοῦ 12ου αἰ. εἶναι αὐτές πού σχετίζονται μέ τήν κάθοδο τῶν Ἀχαιῶν
καί τή σταδιακή τους ἐπικράτησι στή νῆσο.

Γραφή Σέ αυτό τό σημείο θά κάνουμε μιά αναγκαστική έξοδο από τήν ἀρχιτεκτονική ἀνάλυση, γιά νά ἀντιμετωπίσουμε τό καυτό θέμα τῆς ἐμφάνισης τῆς γραφῆς στήν Ἑγκωμη εἰδικά καί στήν προϊστορική Κύπρο γενικά. Ὁ γραπτός λόγος, δηλαδή ἡ γνώση καί ἡ χρήση τῆς γραφῆς, πρωτοεμφανίζεται στήν Ἑγκωμη κατά τήν Ὑστερη ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ, γύρω στά μέσα τοῦ 16ου αἰ. Πρόκειται γιά ἕναν γραμμικό τύπο γραφῆς, γνωστόν ὡς Κυπρομινωική γραφή, ὁ ὁποῖος δέν ἔχει ἀποκρυπτογραφηθεῖ. Ὅμως, ἡ συχνότητα ἀνεύρεσης δειγμάτων αὐτῆς τῆς γραφῆς, σέ ὅλους ἀνεξαιρέτως τοὺς ὑστεροκυπριακοὺς χώρους, ὑποδεικνύει ὅτι ἦταν κατανοητή ἀπό ἕνα σεβαστό ποσοστό τοῦ πληθυσμοῦ καί ὄχι μόνο ἀπό ἕνα κλειστό κύκλωμα γραφέων. Αὐτό τό γεγονός ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τά σύγχρονα δεδομένα τῆς γνώσης τῆς γραφῆς στήν Αἴγυπτο καί στό Αἴγαῖο.

(εἰκ. 2)

Ἡ ἀποκρυπτογράφηση τῆς Κυπρομινωικῆς γραφῆς ἐμποδίζεται ἀπό τό γεγονός ὅτι καταγράφει μιά ἄγνωστη καί χαμένη γλῶσσα. Σέ ἀντίθεση μέ τίς πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Α – μέ τήν ὁποία θεωρεῖται ὅτι συγγενεῖ ἡ Κυπρομινωική – οἱ κυπριακές πινακίδες, μετά τή χάραξη τῶν συμβόλων, ψήνονται ὥπως οἱ πινακίδες τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς μέ τίς ὁποῖες μοιάζουν καί στό σχῆμα (cushion). Νά μή ξεχνοῦμε ὅμως ὅτι ὅλες κι ὅλες οἱ ἐγχάρακτες κυπριακές πινακίδες εἶναι τέσσερις καί ὅλες προέρχονται ἀπό τήν Ἑγκωμη. Ἡ ἀρχαιότερη πήλινη πινακίδα τῆς Ἑγκωμης προέρχεται ἀπό στρώμα τοῦ 16ου αἰ. καί παραμένει μοναδική γιά τήν περίοδο αὐτή, γιατί οἱ ἄλλες βρέθηκαν σέ στρώματα τοῦ 13ου αἰ.

Τόσο στό Αἴγαῖο ὅσο καί στή Συρία οἱ σύγχρονές τους ἐγχάρακτες πινακίδες βρέθηκαν ἀποκλειστικά στά ἀρχεῖα τῶν παλατιῶν, τῶν διοικητικῶν κέντρων, ὅπου φυλάγονταν. Στήν Κύπρο, ἐνῶ ἔχουμε ἀντικείμενα μέ κυπρομινωικές ἐπιγραφές σέ κάθε ὑστεροκυπριακό χωρὸ, δέν βρέθηκαν πουθενά ἀρχεῖα, οὔτε καν στήν Ἑγκωμη πού μᾶς ἔδωσε τίς πινακίδες. Καί αὐτές ἀκόμα βρέθηκαν σέ προχωρημένη κατάσταση φθορᾶς, πεταγμένες σέ βόθρους, ἢ σέ δεύτερη χρήση σάν οἰκοδομικό ὕλικό. Αὐτή ἡ καθοριστική διαφορὰ στήν ἀντιμετώπιση τῶν ἐγγράφων πινακίδων τονίζεται περαιτέρω ἀπό τό γεγονός ὅτι στή σύγχρονη πόλη τῆς Οὐγκαρίτ, τῇ Ras Shamra, πού ἀντικρίζει τήν Ἑγκωμη ἀπὸ τῇ συριακῇ ἀκτῇ, ἄλλες τέσσερις κυπρομινωικές πινακίδες βρέθηκαν καλὰ διατηρημένες στό ἀρχεῖο τοῦ παλατιοῦ, μαζί μέ τά ὑπόλοιπα ἀκαδικὰ καί οὐγκαριτικά ἐγγράφα. Ἐν κατακλείδι, στήν Κύπρο ἡ πήλινη πινακίδα φαίνεται νά χρησιμοποιεῖται στήν Ἑγκωμη μόνο, καί ἴσως μόνο γιά σκοποὺς ἀλληλογραφίας μέ τό ἐξωτερικό.

(εἰκ. 3)

Γεγονός παραμένει ὅτι ἡ γνώση τῆς γραφῆς δέν ἦταν κρατικό μονοπώλιο. Ἡ πλειονότητα τῶν ἐπιγραφῶν βρίσκεται σέ πήλινους κυλίνδρους ἢ μικρές πήλινες μπάλες (ἄγνωστης χρήσης) ἢ πάνω σέ ἀποθηκευτικούς πίθους. Ἐπιπλέον, ἀπὸ τόν 14 αἰ., σύντομες κυπρομινωικές ἐπιγραφές ἐμφανίζονται ἐγχάρακτες ἢ ἐπιζωγραφισμένες σέ ὅπλα, σέ χάλκινα σκεύη, σέ ἀγγεῖα, ἀποδεικνύοντας

ὅτι ἓνα σημαντικό ποσοστό τοῦ ἐγχώριου πληθυσμοῦ ἦταν σέ θέση νά τίς διαβάσει.

Αὐτές ἀποτελοῦν τή λεγόμενη πρώτη καί πλέον σημαντική ομάδα τῆς Κυπρο-μινωικῆς γραφῆς, ἡ ὁποία ἔχει περί τά 80 σύμβολα καί ἡ ὁποία διατηρήθηκε μέχρι τόν 11 αἰ. π.Χ. Ἡ ἀνεύρεση τῆς ομάδας αὐτῆς σέ ὅλο τό νησί δηλώνει τή χρήση μιᾶς παγκύπριας προελληνικῆς γλώσσας στήν Ὑστερη ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ. Αὐτήν ἀκριβῶς τή γραφή ἐμελλε νά υἱοθετήσουν ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 10ου αἰ. (ὄβελος μέ ἐγχάρακτη ἐπιγραφή «Ὁφέλη» στόν κυπροαρκαδικό τύπο «Ὁπελετάου», ἀπό τάφο τῆς Παλαιπάφου) οἱ Ἀχαιοί ἔποικοι τῆς Κύπρου, γιά νά ἀποδώσουν τήν ἐλληνική τους γλώσσα, δημιουργώντας ἔτσι τό κυπριακό συλλαβάριο.

Ἐπειδή ἀκριβῶς οἱ πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β ἦταν ἀποκλειστικά εὐρετήρια καί λογαριασμοί τῶν παλατιῶν, ἡ χρήση τῆς ἦταν γνωστή σέ μιά μικρή κάστα λογιστῶν, γι' αὐτό καί χάθηκε μέ τή διάλυση τοῦ πολιτικο-οικονομικοῦ συστήματος τῶν μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων στόν 12ο αἰ. Κι ἔτσι, οἱ προπάτορές μας μᾶς ἤρθαν στήν Κύπρο «ἀγράμματοι». Ἡ σημασία τοῦ φαινομένου εἶναι καθοριστική: ἡ ἐλληνική γλώσσα ἀρχίζει νά γράφεται στήν Κύπρο σέ συλλαβάριο τουλάχιστον ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 10ου αἰ., ἐνῶ στόν στερεοελλαδικό χῶρο θά περιμένει μερικούς ἀκόμα αἰῶνες πρὶν ἀπό τήν υἱοθέτηση τοῦ ἐκ τῶν Φοινίκων ἀλφάβητου.

(εἰκ. 4)

Κλείνουμε τά περί τῆς γραφῆς, ὑπογραμμίζοντας ὅτι στή μία ἀπό τίς πινακίδες τῆς Ἑγκωμῆς τοῦ 13ου αἰ. ἔχουν παρατηρηθεῖ δύο σημαντικά στοιχεῖα: ἡ ἄλλοτε γραμμική ἀπόδοση ἐμφανίζεται στό συγκεκριμένο ἀπότμημα ἐπηρεασμένη ἀπό τή σφηνοειδή γραφή καί τό ἄνισο μήκος τῶν ὀριζόντιων γραμμῶν ἐρμηνεύεται ὡς ἔνδειξη ἔμμετρου κειμένου. Πολλά λοιπόν τά μυστικά τῆς κυπριακῆς γραφῆς, καί τίς περισσότερες ἀπαντήσεις ἐξακολουθεῖ καθώς φαίνεται νά τίς κρατᾷ ἡ Ἑγκωμη.

Ἄς ἐπανέλθουμε στά βασικά ἀρχιτεκτονικά στοιχεῖα τῆς Ἑγκωμῆς. Τά περισσότερα ἀπό τά μνημειώδη κτίρια ἐντοπίζονται ἐπὶ τῆς κάθετης ἀρτηρίας Βορρά-Νότου: ἡ «Οἰκία τοῦ θησαυροῦ μέ τά χάλκινα σκεύη», τό «Ἱερό τοῦ Κερασφόρου θεοῦ», ἡ «Οἰκία μέ τά χάλκινα καί τήν τράπεζα προσφορῶν» καί τό «Ἱερό τοῦ Πεσσού», μέ τό πηγάδι του δίπλα. Οἱ ὀνομασίες πού ἔδωσαν οἱ ἀνασκαφεῖς στά περισσότερα ἐξ αὐτῶν τονίζουν τό στοιχεῖο τῆς μεταλλουργίας καί τῶν προϊόντων τῆς. Ὄντως, στήν Ἑγκωμη εἶναι πολύ ἔντονα τά τεκμήρια τόσο τῆς παραγωγῆς χαλκοῦ ἐντός τῶν τειχῶν τῆς πόλης ὅσο καί τῆς κατασκευῆς χάλκινων ἀντικειμένων. Ὁ πρόωρα χαμένος διάδοχος τοῦ Schaeffer, J.C. Courtois εἶχε ὑποδείξει τουλάχιστον μιά δωδεκάδα ἀτελιέ μεταλλουργῶν, ὅπου ἀνάμεσα σ' ἄλλα βρέθηκαν καί πέτρινα καλούπια γιά κατασκευή ὀπλῶν καί ἐργαλείων.

Παραγωγή χαλκοῦ

Τά ιερά

(εἰκ. 5)

Αυτό όμως που πρέπει να μᾶς απασχολήσει είναι ἡ ἄμεση σχέση τοῦ χαλκοῦ μέ τή λατρεία καί τά ιερά τῆς πόλης. Ὁ μέν Δικαῖος ἀνέσκαψε τό περίφημο Ἱερό τοῦ Κερασφόρου, ὁ δέ Schaeffer τό Ἱερό τοῦ θεοῦ τοῦ Ταλάντου. Σπάνια τύχη ἡ ἀνεύρεση τῶν χάλκινων λατρευτικῶν ἀγαλμάτων καί στά δύο ιερά, καί τά δύο ἀφιερωμένα σέ ἄρρενες θεούς. Ὁ Κερασφόρος (ῦψος 54 ἐκ.) φέρει περικεφαλαία μέ κέρατα. Ὁ θεός ἐπὶ τοῦ Ταλάντου (ῦψος 35 ἐκ.) ἐπίσης ἔχει κράνος μέ κέρατα, ἀλλά καί κρατᾷ στρογγυλή ἀσπίδα, καί κραδαίνει τό δόρυ του, καί φορεῖ κνημίδες. Ἐνας πάνοπλος θεός-προστάτης τοῦ ταλάντου πάνω στό ὁποῖο στέκεται (τάλαντο εἶναι τό σχῆμα πού δίνεται στόν ἐμπορεύσιμο καί ἐξαγωγίμο χαλκό). Τό ταῖρι του, ἡ γυμνή θεά ἐπὶ τοῦ ταλάντου, βρίσκεται στό Μουσεῖο Ashmolean τῆς Ὁξφόρδης, ἀλλά παραμένει ἄγνωστη ἡ συγκεκριμένη τοποθεσία τῆς ἀνεύρεσής της.

Στήν περίπτωση τοῦ Κερασφόρου, δέν ὑπάρχουν ἀμφιβολίες γιά τήν ὑπαρξή καί λειτουργία τοῦ Ἱεροῦ στόν 13ο αἰ. καί γιά τή συνέχιση τῆς λατρείας στόν 12ο αἰ. μέχρι καί τήν ἐγκατάλειψη τῆς πόλης. Σέ ἀντίθεση, τό Ἱερό τοῦ θεοῦ ἐπὶ τοῦ Ταλάντου δύσκολα μπορεῖ νά τεκμηριώσῃ τήν ὑπαρξή του πρὶν ἀπό τόν 12ο αἰ. Συνδέεται δηλαδή πῶς ἄμεσα μέ τήν πόλη πού ἀνοικοδομήθηκε μετά τίς μεγάλες καταστροφές τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰ. καί θά μᾶς απασχολήσει σάν ὁ συνδετικός κρίκος μεταξύ Ἑγκωμης καί Σαλαμίνας.

Μιλήσαμε στήν ἀρχή γιά τούς λόγους ἵδρυσης τῶν παράλιων πόλεων, τῶν ἐμπορικῶν λιμένων τῆς Κύπρου στήν Ὑστερη Χαλκοκρατία. Ἀναφερθήκαμε στό ἀπόγειο τῆς ἀνάπτυξής τους στόν 13ο αἰ. καί στήν παράδοση ἀλλά σχεδόν σύγχρονη καταστροφή τους στό τέλος τοῦ 13ου, γύρω στό 1200. Ἐδῶ κλείνει ὁ κύκλος ζωῆς πολλῶν ἀπό αὐτές τίς πόλεις πού δέν ἀνοικοδομοῦνται πιά, ἀλλά ἐγκαταλείπονται. Οἱ ὑπόλοιπες, ὅπως ἡ Ἑγκωμη, ἀνοικοδομοῦνται, καί τά ἴδια ἀκριβῶς κτίρια λειτουργοῦν ξανά στόν 12ο αἰ., ἔστω καί μέ τή χρήση εὐτελέστερων ὑλικῶν, καί τό πλέον σημαντικό – πού δέν πρέπει ποτέ νά ξεχνοῦμε – εἶναι ὅτι κανένας οἰκισμός καί κανένα νεκροταφεῖο δέν μετακινεῖται, οὔτε ὑπάρχει ἵδρυση νέου οἰκισμοῦ μέ καινούργιο νεκροταφεῖο καί νέα ἔθιμα ταφῆς. Κανένα λοιπόν ἀπό αὐτά τά ἀπαραίτητα στοιχεῖα, τά ζητούμενα, δέν συνοδεύουν τή θρυλούμενη κάθοδο τῶν Ἀχαιῶν στόν 12ο αἰ. Κι ἂν δέν ἦταν τά πατώματα τῶν ἀνοικοδομημένων πόλεων, δηλαδή τά στρώματα τοῦ 12ου αἰ., στρωμένα μέ κοῦπες καί κύπελλα μυκηναϊκά μέν, ἀλλά ἐγχώριας κατασκευῆς, ἀμφιβάλλω ἂν θά τούς ὑποψιαζόταν κανεῖς τούς Ἀχαιοὺς στήν Κύπρο. Ἀκόμα κι αὐτά τά ντόπια Ὑστερομυκηναϊκά ΙΙΙΓ ἀγγεῖα καθημερινῆς χρήσεως δέν ἐκτοπίζουν αὐτοστιγμεί ὅλα τά ντόπια κεραμικά σχήματα. Συνυπάρχουν καί συμπαράγονται στά ἴδια κεραμεῖα, ἀπό τόν ἴδιο κυπριακό πηλό, ὅπως συνυπάρχουν στόν 12ο αἰ. καί οἱ ντόπιοι Κύπριοι μέ τούς νέους συγκάτοικους ἀπό τό Αἰγαῖο. Γιατί βέβαια οἱ ἄνθρωποι τοῦ Αἰγαίου δέν ἦταν ἄγνωστοι, ἔρχονταν καί ἐμπορεύονταν στήν Κύπρο τουλάχιστον ἀπό τόν 15ο αἰ.

Κατά τεκμήριο, αυτή ή συμβίωση δέν ήταν οϋτε εύκολη οϋτε ειρηνική, καί μέσα από τήν έσωτερική πάλη πολιτικῶν καί πολιτισμικῶν στοιχείων πού χαρακτηρίζουν τόν 12ο αἰ. στήν Κύπρο, πρέπει νά δοϋμε τήν τελική επικράτηση τῶν Έλληνόφωνων στό νησί. Καί γιά νά τήν αντιληφθοϋμε πρέπει νά παρακολουθήσουμε τήν πιό καθοριστική τοπογραφική αλλαγή οικισμῶν καί νεκροπόλεων πού γνώρισε ποτέ ή Κύπρος στήν προϊστορία της καί πού εἶναι ὄχι ή ἀρχή, ἀλλά τό τελικό ἀποτέλεσμα τῆς ἄφιξης τῶν Ἀχαιῶν.

Αὐτοί οἱ νέοι οικισμοί εἶναι οἱ πόλεις τοῦ μύθου πού ἱδρυσαν στήν Κύπρο οἱ ἥρωες τῆς Τρωικῆς ἐκστρατείας, γυρίζοντας ἀπό τό Ἴλιον. Πουθενά ἄλλοῦ δέν μπορούμε νά παρακολουθήσουμε πιό καθαρά τά γεγονότα παρὰ στό μοντέλο πού μᾶς παρέχουν ή Ἑγκωμη μέ τή Σαλαμίνα. Ἡ Ἑγκωμη ἐγκαταλείπεται στό τέλος τοῦ 12ου αἰ., ἀλλά ὄχι μέσα σέ μιὰ νύχτα, οϋτε ἀφοῦ ἔχει καταστραφεῖ ὀλοσχερῶς. Ἀφήνεται νά ἐρημώσει καί νά σκεπαστεῖ ἀπό τήν πεδιάδα πού τήν προστάτεψε ὡς τίς μέρες μας. Ὁ μυθικός Τεϋκρος θά ἱδρύσει τήν τειχισμένη του πόλη πιό κοντά στή θάλασσα, βορείως τῶν ἐκβολῶν τοῦ Πεδιαίου.

Καί σέ ὅλο αὐτό τό μεσοδιάστημα τῆς μετακόμισης, ή λατρεία στό Ἱερό τοῦ θεοῦ τοῦ Ταλάντου συνεχίζεται, καί ὁ θεός ἐξακολουθεῖ νά δέχεται ἀφιερῶματα πού ἀνήκουν πιά στήν κεραμική τοῦ 11ου αἰ. Σκεφτεῖτε πῶς μιὰ γιαγιά συνεχίζει νά ἀνάβει τό καντήλι καί νά φροντίζει μιὰ εἰκόνα τῆς Παναγίας σέ ἓνα ἐκκλησάκι πού, ἀφοῦ ἔχει ἐγκαταλειφθεῖ, ἀρχίζει νά χάνει τή στέγη, τίς πόρτες του, μέχρι πού ή τελική του ἐγκατάλειψη ὀρίζεται ἀπό τό θάνατο τῆς γιαγιάς. Κάπως ἔτσι μπορεῖ νά ἐρμηνευθεῖ ή ἰδιαιτερότητα τῆς στρωματογραφίας καί τῆς κεραμικῆς σ' αὐτό τό ἱερό τῆς Ἑγκωμης.

Ὁ θεός τοῦ Ταλάντου
(εἰκ. 6).

Ο Κερασφόρος θεός.
Κυπριακό Μουσείο, Λευκωσία
(εἰκ. 5α)

Σαλαμίνα

Σαλαμίνα:
τά αρχαιότερα
κατάλοιπα

Ἀλλά καί ἡ Σαλαμίνα ἀπό ἓνα ταπεινό ἱερό ἐντός τῶν πλίνθινων τειχῶν τοῦ 11ου αἰ. ἀρχίζει τή ζωή της. (Θά ἦταν δυνατό νά φανταστοῦμε τήν ἴδρυσή μιᾶς ἐλληνικῆς πόλης χωρίς ἱερό;) Ἡ κεραμική του μαρτυρεῖ ὅτι ἄρχισε νά λειτουργεῖ πρὶν ἀπό τήν τελική ἐγκατάλειψη τοῦ Ἱεροῦ τοῦ θεοῦ τοῦ Ταλάντου στήν Ἑγκωμη. Αὐτά τά ἀρχαιότερα στρώματα τῆς Σαλαμίνας κατέγραφε ἡ Γαλλική ἀποστολή τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Lyon τό καλοκαίρι τοῦ 1974, ὅταν ἔγινε ἡ τουρκική εἰσβολή.

Γιατί ὅμως δέν μεταφέρθηκαν στή Σαλαμίνα τά λατρευτικά ἀγάλματα; Ὁ Κερασφόρος θεός καί ὁ θεός τοῦ Ταλάντου; Διότι –κατά τήν ἄποψή μου– ἡ ἴδρυσή τῆς Σαλαμίνας, ὅπως καί τῶν ἄλλων πόλεων τοῦ 11ου αἰ., ἀποτελεῖ μιᾶ συνειδητή πράξη ἐγκατάλειψης πόλεων, νεκροπόλεων, τάφων, ἡθῶν καί ἐθίμων τῆς Ὑστερης Χαλκοκρατίας, ἀλλά καί μιᾶς συγκεκριμένης οἰκονομίας καί ἑνός συγκεκριμένου τρόπου διοίκησης, μέ τά ὁποῖα τό ἐπικρατέστερο φυλετικό στοιχεῖο –ἐκεῖνο τό ὁποῖο ἐπικράτησε σταδιακά μέσα ἀπό τίς ἀνακατατάξεις πού καθορίζουν τόν 12ο αἰ. στήν Κύπρο– δέν ἤθελε πιά νά ταυτίζεται.

Γι' αὐτό καί οἱ νέες πόλεις, ὅπως ἡ Σαλαμίνα, συνοδεύονται ἀπό καινούργιες νεκροπόλεις στίς ὁποῖες ὑπάρχει ἓνας νέος τύπος τάφου, ὁ θαλαμοειδῆς μέ τόν μακρόστενο δρόμο, πού δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τόν μυκηναϊκό τύπο, ὁ ὁποῖος εἰσάγεται στήν Κύπρο τή στιγμή πού ἔχει ἤδη ἐγκαταλειφθεῖ στό Αἰγαῖο. Ἡ ἐπιβολή τῆς χρήσης του, σέ συνδυασμό μέ τίς νέες πόλεις, δέν μπορεῖ νά ἐρμηνευθεῖ παρὰ σάν συνειδητή πράξη τῶν ἐλληνόφωνων Ἀχαιῶν, πού εἶναι συγχρόνως ἐλαφρῶς ἀναχρονιστική καί μᾶλλον προπαγανδιστική. Ἡ ἀπόλυτη ὁμοιογένεια τῆς ἐγχώριας κεραμικῆς πού βρῖσκουμε μέσα σ' αὐτούς τούς τάφους τοῦ 11ου αἰ. ἐπιβεβαιώνει ποιό πολιτισμικό στοιχεῖο ὑπερίσχυσε: ὅλα τά ἀγγεῖα ἐξελίσσονται ἀπό τά ἐπικρατέστερα σχήματα τοῦ Μυκηναϊκοῦ IIIΓ ρεπερτορίου τοῦ 12ου αἰ.: ἀμφορεῖς, δίωτα καί μόνωτα κύπελλα, κάλαθοι, κύλικες, κ.ἄ.

Ἐνα ἱερό λοιπόν, ἓνα ἀμυντικό τεῖχος ἀπό πλίνθους, φτωχά κατάλοιπα σπιτιῶν καί ἓνας σημαντικότερος θαλαμοειδῆς τάφος μέ μακρύ δρόμο (ὁ ἀρχαιότερος τῆς Σαλαμίνας, πού βρέθηκε κάτω ἀπό οἰκία Ρωμαϊκῶν χρόνων), εἶναι ὅ,τι πρόλαβε ἡ Γαλλική ἀποστολή νά ἐντοπίσει ἀπό τή Σαλαμίνα τοῦ 11ου αἰ. ἡ ὁποία ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἐκεῖ, κάτω ἀπό τά μεταγενέστερα, μνημειώδη κτίρια τῆς Ὑστερης Ρωμαιοκρατίας, μαζί μέ τή Σαλαμίνα τῶν Κυπρο-Γεωμετρικῶν χρόνων, τοῦ 10ου, 9ου, 8ου αἰ.

Ἡ πόλη τοῦ Τεύκρου, γιοῦ τοῦ Τελαμῶνα καί τῆς Ἡσιόνης, ἀδελφοῦ τοῦ Αἴαντα, εἶναι γνωστή σέ ὅλους τοῦ ἀρχαίους συγγραφεῖς. Τό γεωγραφικό μῆκος καί πλάτος τῆς Σαλαμίνας μᾶς τό δίνει ὁ Κλαύδιος Πτολεμαῖος στή *Γεωγραφικὴν Ὑφήγησιν* (V, 14, 3). Ὁ Τεῦκρος στήν *Ἑλένη* (148-150) τοῦ Εὐριπίδη λέει: «...ἐς γῆν ἐναλίαν Κύπρον, οὗ μ' ἐθέσπισεν οἰκεῖν Ἀπόλλων, ὄνομα νησιωτικὸν Σαλαμίνα θέμενον τῆς ἐκεῖ χάριν πάτρας». Ὁ μῦθος τοῦ κτήτορα Τεύκρου εἶναι κοινός τόπος σέ πολλά ἀρχαῖα κείμενα. Μᾶς τὸν παραθέτει καί ὁ Στράβωνας μαζί μέ τή γεωγραφική θέση τῆς Σαλαμίνας:

Ἡ πόλη
τοῦ Τεύκρου

«εἰς γὰρ Σαλαμίνα ὑπέρβασις σταδίων ἑβδομήκοντα· εἶτ' Ἀχαιῶν ἀκτὴ, ὅπου Τεῦκρος προσωρμίσθη πρῶτον ὁ κτίσας Σαλαμίνα τὴν ἐν Κύπρῳ, ἐκβληθεὶς, ὧς φασιν, ὑπὸ τοῦ πατρὸς Τελαμῶνος»

(*Γεωγραφικά*, XIV, 6, 3)

Τό τοπωνύμιο *Ἀχαιῶν ἀκτὴ* δηλώνει τὴν ἀκτὴ στήν ὁποία ἀποβιβάστηκαν οἱ Ἀχαιοὶ ἥρωες γυρνώντας ἀπὸ τὴν Τροία. Ἦταν καί παραμένει τό τοπωνύμιο συγκεκριμένης ἀκτῆς στὰ βόρεια παράλια τῆς Κύπρου, τό ὁποῖο ἐπιπλέον ἐντοπίζεται στή *Γεωγραφικὴν Ὑφήγησιν* τοῦ Πτολεμαίου καί δηλώνεται στοὺς πρῶτους γνωστοὺς χειρόγραφους χάρτες τῆς Κύπρου, ἀπὸ τὸν 14ο αἰ. (π.χ. χάρτης Κύπρου ἀπὸ τὸ ἑλληνικό, φλωρεντιανό χειρόγραφο τῆς *Γεωγραφικῆς Ὑφηγήσεως* τῆς Βρετανικῆς Βιβλιοθήκης).

Ἀπὸ τὴν προϊστορία τῆς Ἑγκωμης περάσαμε στήν πρωτοϊστορία τῆς Σαλαμίνας τοῦ 11ου αἰ., καί συνεχίζουμε μέ τοὺς ἱστορικοὺς πλέον χρόνους. Στὸ πλαίσιο τῶν τριῶν αἰώνων (10ου-8ου) πού διαρκεῖ ἡ περίοδος πού ὀνομάζουμε Κυπρογεωμετρικὴ, πρέπει νὰ διαμορφώθηκαν καί νὰ ἐμπεδώθηκαν τὰ γεωγραφικά καί πολιτικά σχήματα τῶν κυπριακῶν βασιλείων, διότι αὐτὰ εἶναι πιά δεδομένες ὀντότητες ὅταν ἀναφέρονται στή στήλη τοῦ Σαργῶνα Β' καί στό πρίσμα τοῦ Ἑσαρχαδῶνα πού διαλαλοῦν τὴν ἀσσυριακὴ κυριαρχία ἐπὶ τῶν Κυπρίων βασιλέων.

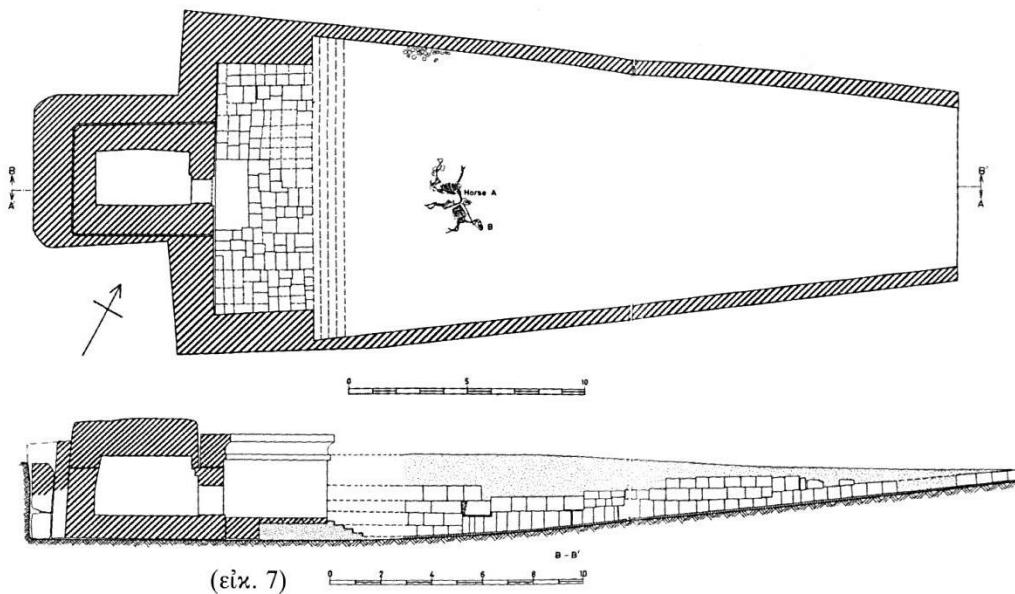
Σαλαμίνα, ἡ
πόλις-βασιλεῖο

Σύμφωνα μέ τὴ στήλη τοῦ Σαργῶνα Β' (722-705) – εἶχε ἀνεγερθεῖ στό Κίτιο ὅπου καί βρέθηκε – οἱ Κύπριοι βασιλεῖς πού ὑποτάχθηκαν ἦταν ἑπτὰ (ἱερός ἀριθμὸς), καί τό γεγονὸς αὐτὸ συνέβη τό 707 π.Χ., δηλαδή στὰ τέλη τοῦ 8ου αἰ. Στὸ πρίσμα ὅμως τοῦ Ἑσαρχαδῶνα, πού χρονολογεῖται στό 672 π.Χ. καί ἀναφέρεται στοὺς ὑποτελεῖς βασιλεῖς πού ἀναγκάστηκαν νὰ συνεισφέρουν γιὰ τὴν ἀνοικοδόμησι τοῦ ἀνακτόρου τῆς Νινεβῆ, οἱ Κύπριοι βασιλεῖς «τῆς Γιατνάννα πού ζοῦν στό μέσο τῆς θάλασσης» εἶναι δέκα καί ἀναφέρονται μέ τὰ ὀνόματά τους καί τὰ ὀνόματα τῶν πόλεων τους.

Ἡ ἑναρξη, στό τέλος τοῦ 8ου αἰ., τῆς Ἀσσυριακῆς κυριαρχίας – πού βασικά σήμαινε τὴν καταβολὴ φόρου ὑποτελείας – εἶναι σύγχρονη μέ τὴν ἑναρξη τῆς χρήσεως τῆς «βασιλικῆς νεκρόπολης» τῆς Σαλαμίνας. Μοναδική στήν Κύπρο

Ἡ βασιλικὴ
νεκρόπολη

ὥς πρὸς τὸν ἀρχιτεκτονικό τύπο τῶν τάφων ἀλλὰ καὶ τῶν ἐθίμων ταφῆς, ἡ ὄντως βασιλική αὐτὴ νεκρόπολη – γιατί οἱ σύγχρονοι τάφοι τῶν κοινῶν θνητῶν ἐντοπίστηκαν σέ ξεχωριστό νεκροταφεῖο – βρίσκεται δυτικά τῆς πόλης τῶν Κυπρο-Γεωμετρικῶν καὶ Κυπρο-Ἀρχαϊκῶν χρόνων (ἀνάμεσα στοῦ δάσος τῆς Σαλαμίνας καὶ στή Μονή Ἀποστόλου Βαρνάβα). Μπορεῖ νά μὴν ἔχουμε τὰ ἀνάκτορα τῶν ἡγεμόνων τῆς περιόδου αὐτῆς, ἀλλὰ οἱ τάφοι τους δηλώνουν τό ἀπόγειο τοῦ πλούτου, τῆς χλιδῆς καὶ τῆς παντοδυναμίας τῶν βασιλικῶν οἰκογενειῶν, ἰδιαίτερα ἐκείνων πού συνδέονταν κατὰ παράδοση μέ τήν ἴδρυση τῶν πόλεων τοῦ 11ου αἰ., οἱ ὁποῖες συγκέντρωναν καὶ τή στρατιωτική καὶ τή θρησκευτική ἐξουσία. Ὅπως ὁ μυκηναϊκός τύπος τάφου μέ δρόμο ἦταν ἓνας ἀναχρονισμός, ὅταν ἄρχισε νά χρησιμοποιεῖται τόν 11ο αἰ. στήν Κύπρο, ἔτσι καὶ τώρα, στά τέλη τοῦ 8ου αἰ., βλέπουμε μιά ἐντυπωσιακή ὄχι ἐπιβίωση, ἀλλὰ ἀναβίωση ὁμηρικῶν ἐθίμων ταφῆς. Γι' αὐτό καὶ οἱ βασιλικοὶ τάφοι τῆς Σαλαμίνας συνιστοῦν, κατὰ τή γνώμη μου, ἓνα εἶδος πολιτικῆς προπαγάνδας, ἡ ὁποία συντείνει στήν ἐδραίωση τοῦ βασιλικοῦ *status*. Ἐξάλλου, σέ αὐτὴ τήν περίοδο ἀνήκουν κατὰ παράδοση καὶ τὰ Κύπρια ῥεπὰ πού ἀποδίδονται στόν Στασίνο.

Στὴ βασιλική νεκρόπολη σημειώνεται μιά μνημειώδης ἐπίδειξη δύναμης, ἡ ὁποία συνδυάζεται μέ τόν μυθικό πλοῦτο τῆς Ἀνατολῆς. Μιᾶς Ἀνατολῆς στήν ὁποία ἡ Σαλαμίνα καὶ ἡ νῆσος ὁλόκληρη εἶναι τυπικά ὑπόδουλη. Καὶ ὅλα αὐτὰ συμβαίνουν τήν ἴδια ἐποχή πού συντελεῖται τό ἄλλο ἐλληνικό θαῦμα, τό φαινόμενο τοῦ ἐλληνικοῦ ἀποικισμού πού ἀπλώνεται σέ ὅλα τὰ μήκη καὶ πλάτη τῆς Μεσογείου (καὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου). Οἱ Σαλαμίνοι, ἐξαιτίας τῆς γεωγραφικῆς θέσης τοῦ λιμανιοῦ τους, δέν ἦταν δυνατό νά μὴν ἐμπλακοῦν καὶ σέ αὐτὴ τήν περιπέτεια.

Γι' αυτό καί δέν ξενίζει τό γεγονός ὅτι στόν Τάφο ὑπ' ἀρ. 1 τῆς Σαλαμίνας, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ μοναδική περίπτωση στήν Κύπρο ὡς πρός τόν ἀριθμό τῶν εἰσηγμένων ἀττικῶν-εὐβοϊκῶν ἀγγείων, βρέθηκε ἓνα πραγματικό σερβίτσιο συμποσίου μέ ἓνα κρατήρα. Ἐπιπλέον, αὐτά τά 27 μεσογεωμετρικά ἀγγεῖα συνόδευσαν τήν καύση γυναίκας πού ἦ σποδός της, τυλιγμένη σέ ὕφασμα, βρέθηκε σέ χάλκινο λέβητα μαζί μέ τό περιδέραϊό της, ἐνῶ τά ὑπολείμματα τῆς πυρᾶς, στήν ὁποία εἶχε καεῖ τό σῶμα της, βρέθηκαν στό δρόμο τοῦ τάφου, ἐκεῖ ὅπου θυσιάστηκαν καί τά ἄλογα πού ἔσυραν τή σορό της. Ὅλα αὐτά περιγράφονται καί στήν *Ἰλιάδα*, στήν ταφή τοῦ Πάτροκλου. Ἀλλά νά μήν ξεχνοῦμε ὅτι ἡ καύση νεκρῶν ἦταν βασικά ἄγνωστη ὡς τότε στήν Κύπρο – σέ ἀντίθεση μέ τό Αἰγαῖο – καί παρέμεινε ἓνα ἐξαιρετικά σπάνιο φαινόμενο. Στή συγκεκριμένη περίπτωση, μπορεῖ νά ἐρμηνευθεῖ σάν ἐνδεικτικό τῆς ἐλλαδικῆς καταγωγῆς τοῦ νεκροῦ. Γι' αὐτό καί τό φαινόμενο τῆς καύσης σέ συνδυασμό μέ τά εἰσηγμένα ἀγγεῖα ὁδήγησαν στό συμπέρασμα ὅτι ὁ Τάφος ὑπ' ἀρ. 1 ἀνήκει σέ μιᾶ ἐλληνίδα πριγκίπισσα, πού ἔζησε στή Σαλαμίνα καί θάφτηκε μαζί μέ τήν προίκα πού ἔφερε μαζί της.

Τό ἴδιο «Πατρόκλεια» εἶναι καί ἡ ταφή τοῦ πολεμιστῆ στόν Τάφο ὑπ' ἀρ. 3 τοῦ 7ου αἰ., ὅπου δίπλα στό πολεμικό του ἄρμα βρέθηκαν τά καθ' ὅλα ὁμηρικά του ὅπλα: ἀσπίδα, ἀκόντιο, τόξο καί φαρέτρα καί, πιό σημαντικό ἀπό ὅλα, τό ἀργυρόηλον ξιφός.

Αὐτό πού χαρακτηρίζει γενικά τίς ταφές εἶναι ἡ θυσία τῶν ἀλόγων ἢ τῶν μουλαριῶν πού μετέφεραν τό νεκρικό κρεβάτι μέχρι τήν εἴσοδο τοῦ θαλάμου καί τά ὁποῖα στή συνέχεια θυσιάζονταν ἐπὶ τόπου καί θάβονταν μαζί μέ τό ἄρμα στό δρόμο τοῦ τάφου (μόνο πού στόν Τάφο ὑπ' ἀρ. 2 μαζί μέ τά ζῶα βρέθηκε θυσιασμένος καί ἓνας σκλάβος). Αὐτή ἀκριβῶς ἡ πρακτική ἐπέβαλε τήν κατασκευή δρόμων τεραστίων διαστάσεων καθῶς καί τήν κατηφορικό-τητά τους πρός τό θάλαμο ταφῆς.

Ὁ πλέον ἐντυπωσιακός καί διάσημος τάφος εἶναι ὁ ὑπ' ἀρ. 79. Στό δρόμο του βρέθηκαν (καί ἐκτίθενται στό Κυπριακό Μουσεῖο) δύο χάλκινοι λέβητες, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἓνας στέκεται σέ σιδερένιο τρίποδα καί διακοσμεῖται γύρω στό χεῖλος μέ προτομές 8 γρυπῶν καί 4 σειρήνων (συνολικό ὕψος 1,25 ἐκ.), καθῶς καί τρεῖς θρόνοι ἀσσυριακοῦ τύπου. Ὁ ἓνας, ξύλινος ἀλλά ἐπενδυμένος μέ ἐλεφαντόδοντο, ἔχει κάτω ἀπό κάθε χέρι μιᾶ περίτμητη πλάκα ἐλεφαντόδοντου συριακῆς τέχνης στό στυλ τῆς Nimrud. Ἀλλες πλάκες ἐλεφαντόδοντου (παρουσιάζουν ἀντιθετικές σφίγγες μέ ἄνθος λωτοῦ ἐνδιαμέσως), πού ἐπίσης βρέθηκαν στό δρόμο τοῦ τάφου, φαίνεται νά ἀνήκουν στή διακόσμηση ἐνός κρεβατιοῦ.

Μοναδική περίπτωση ἀποτελεῖ καί ὁ Τάφος ὑπ' ἀρ. 80, ὁ ὁποῖος εἶναι τοιχογραφημένος σέ αἰγυπτιακό στυλ. Ἀνήκει στήν περίοδο τῆς σύντομης Αἴγυ-

(εἰκ. 8)

πιακῆς κατοχῆς τῆς Κύπρου, ἐπὶ Φαραώ Ἀμάσεως Β' (ca. 569-545/530). Πρόκειται γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ διακόσμηση τοῦ κτιστοῦ νεκρικοῦ θαλάμου ὅπου, μέ κόκκινο καὶ μπλέ χρῶμα, ἔχουν ἐπιζωγραφιστεῖ κατ' εὐθεῖαν στοὺς ἰσοδομικοὺς λίθους τῶν τοίχων λουλούδια λωτοῦ καὶ στήν ὀροφὴ γεωμετρικά ἄστρα. Ἀλλὰ τὸ σημαντικότερο εὑρημα στὸν Τάφο 80 εἶναι οἱ ἀργυροὶ ὀβολοὶ τοῦ βασιλιᾶ Εὐέλθοντα (ca. 560-525), δείγματα δηλαδή τῶν πρώτων νομισμάτων πού κόπηκαν ποτὲ στὴν Κύπρο.

Τὰ πρώτα
νομίσματα

(εἰκ. 9)

Ἡ νομισματοκοπία ἐγκαινιάστηκε στὴ Σαλαμίνα, καὶ στὴ συνέχεια υἱοθετήθηκε χωρὶς καθυστέρηση ἀπὸ ὁλόκληρο τὸ νησί, πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 6ου αἰ. Ἡ ἰδέα προῆλθε φυσικά ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ κόσμο, ἰδιαίτερα τὴν Ἰωνία. Ὅσον ἀφορᾷ στὴν Κύπρο, τὸ φαινόμενο τῆς νομισματοκοπίας εἶναι ἐξαιρετικά πρῶμο καὶ δυναμικὸ, καὶ βρίσκεται σέ ζωνρὴ ἀντίθεση μέ τὴν πολὺ καθυστερημένη ἀποδοχὴ τοῦ ἀπὸ τοὺς γειτονικοὺς λαοὺς τῆς Φοινίκης καὶ τῆς Κιλικίας. Ὅταν οἱ Κύπριοι βασιλεῖς ὑποτάχθηκαν ἐθελοντικά στὸν Μεγάλου Βασιλιά – ὅπως ἄλλοτε στὸν Σαργῶνα τῆς Ἀσσυρίας – ὁ Δαρεῖος, περὶ τὸ 525 π.Χ., περιέλαβε τὴν Κύπρο στὴν Πέμπτη Σατραπεία τῶν ἐλληνικῶν πόλεων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Αὐτὴ ἡ πράξη εἶχε σάν ἀποτέλεσμα ὄχι μόνο τὴν ἐπιτάχυνση τῆς υἱοθέτησης τῆς νομισματοκοπίας στὴν Κύπρο, ἀλλὰ, λίγο ἀργότερα, καὶ τὴ συμμετοχὴ τῆς Κύπρου, πάλι μέ πρωτοστατεία τῆς Σαλαμίνας, στὴν Ἰωνικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 499 π.Χ.

Εὐέλθων
(γύρω
στὰ 560-525)

Ποιὸς ἦταν ὁ Εὐέλθοντας; Ἡ ἀρχαιότερη, ἱστορικά τεκμηριωμένη, προσωπικότητα τῆς Σαλαμίνας μετὰ τὸν πρόγονό του, τὸν μυθικὸ Τεῦκρο. Εἶναι ὁ πρῶτος ἐπώνυμος Τευκρίδης βασιλιάς. Βασίλεψε τὸν 6ο αἰ., στὰ χρόνια μετὰ τὸ τέλος τῆς Αἰγυπτιακῆς καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς Περσικῆς κυριαρχίας στὴν Κύπρο – τὴν ἴδια ἐποχὴ μέ τοὺς μεγάλους τυράννους τῆς Ἰωνίας. Ὁ Εὐέλθοντας ἔκοψε τὰ πρώτα νομίσματα, μέ τὸ ὄνομά του, πρὶν ἀκόμη ἀρχίσει νὰ κόβει νομίσματα ὁ Μεγάλος Βασιλιάς στὸν ὁποῖο ἦταν ὑποταγμένη ἡ Κύπρος. Οἱ τύποι τῶν νομισμάτων του, ὅπως καὶ αὐτὰ τῶν διαδόχων του, παρουσιάζουν ἓνα κριαρι ἢ ἓνα κεφάλι κριαριοῦ. Ἡ ὀπίσθια ὀψη, ὅταν δέν εἶναι ἀτύπωτη, παρουσιάζει τὸ αἰγυπτιακὸ σύμβολο τῆς ζωῆς, τὸ ankh. Συχνά μέσα στὸν κύκλο τοῦ ankh, ὁ Εὐέλθοντας δηλώνει, μέ τὸ συλλαβικὸ χαρακτήρα **Κού**, βασιλιάς τῶν Κυπρίων. Ὅχι γιατί εἶχε πράγματι τὴν ἀπόλυτη πολιτικὴ ἐξουσία σέ ὅλο τὸ νησί, ἀλλὰ γιατί ὁ δυναμικὸς αὐτὸς Τευκρίδης εἶχε ἓνα καλὰ ἀναγνωρισμένο προβάδισμα ἐναντι τῶν ἄλλων βασιλέων.

Ὁ Ἡρόδοτος μνημονεύει τὸν Εὐέλθοντα στὸ τέταρτο βιβλίο τῶν *Ἱστοριῶν*, ὅταν ἡ Φερετίμη, μητέρα τοῦ βασιλιᾶ τῆς Κυρήνης Ἀρκεσιλάου Γ' (530-510), καταφεύγει στὴ βασιλικὴ αὐλὴ τῆς Σαλαμίνας καὶ ζητᾷ στρατιωτικὴ βοήθεια ἀπὸ τὸν Εὐέλθοντα. Τὸ ἀπόσπασμα εἶναι καταπληκτικὸ, γιατί ἀπὸ τὴ μιά φανερῶνει ὅτι ὁ Εὐέλθοντας ἦταν μιά ἀναγνωρισμένη πολιτικὴ δύναμη, καὶ

παράλληλα επιτρέπει νά δοῦμε κάτι ἀπό τό χαρακτήρα τοῦ ἀνδρός καί τή σχέση του μέ τόν υπόλοιπο ἑλληνικό κόσμο:

«Τῆς δὲ Σαλαμῖνος τοῦτον τὸν χρόνον ἐπεκράτεε Εὐέλθων, ὃς τὸ ἐν Δελφοῖσι θυμητήριον, ἐὼν ἀξιόθετον, ἀνέθηκε, τὸ ἐν τῷ Κορινθίων θησαυρῷ κεῖται. Ἀπικομένη δὲ παρὰ τοῦτον ἡ Φερετῖμη ἐδέετο στρατιῆς ἢ κατάξει σφέας ἐς τὴν Κυρήνην· ὁ δὲ Εὐέλθων πᾶν μᾶλλον ἢ στρατιὴν οἱ ἐδίδου ... ἐξέπεμψε δῶρον ὁ Εὐέλθων ἄτρακτον χρύσειον καὶ ἡλακάτην, προσὴν δὲ [οἱ] καὶ εἴριον ... ἔφη τοιούτοις γυναῖκας δωρέεσθαι ἄλλ' οὐ στρατιῇ» (*Ἱστορίαι* IV, 162).

Ἡ πόλη τοῦ Εὐέλθοντα καί τῶν διαδόχων του, δηλαδή ἡ Σαλαμίνα τῆς ὕστερης Ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς (Κυπροαρχαϊκή II: ca. 600-475), φαίνεται ὅτι βρισκόταν λίγο νοτιότερα τῆς ἀρχικῆς πόλης τοῦ 11ου αἰ. καί πιό κοντά πρὸς τὸ λιμάνι. Ἀπὸ τὸ τεκμήριο τῶν νομισμάτων μέ τίς συντετυμημένες κυπροσυλλαβικές ἐπιγραφές, γνωρίζουμε τὰ ὀνόματα μερικῶν ἀπὸ τοὺς διαδόχους τοῦ Εὐέλθοντα, πού βασίλευσαν τὸν 5ο αἰ. Τὸν Γόργο, τὸν Νικόδαμο καί τὸν Εὐάνθη. Οἱ δύο τελευταῖοι εἶναι γνωστοί μόνο ἀπὸ τὰ νομίσματά τους. Δέν ἔχουμε δυστυχῶς νομίσματα μέ τὸ ὄνομα τοῦ ἡρωικοῦ Ὀνήσιλου τῆς Ἰωνικῆς Ἐπανάστασης, προφανῶς γιατί ὁ μέγας αὐτός μαχητής δέν πρόλαβε νά κόψει νόμισμα στὸ ὄνομά του πρὶν οἱ Πέρσες, μέ τὴ βοήθεια τῶν Φοινίκων καί τῶν Ἀμαθουσίων, ὑποτάξουν ξανά τὴν ἐπαναστατημένη νῆσο.

Στὸ πέμπτο βιβλίο τῶν *Ἱστοριῶν* τοῦ Ἡρόδοτου, ἡ ἱστορική σύνθεση τοῦ ὁποίου εἶναι κτισμένη γύρω ἀπὸ τὴν *Κυπριακὴ Ἐπανάσταση*, διαβάζουμε ὅτι: «Ἦν Ὀνήσιλος Γόργου μὲν τοῦ Σαλαμινίων βασιλέος ἀδελφεὸς νεώτερος...». Ὅταν ἐκδηλώθηκε ἡ Ἰωνικὴ Ἐπανάσταση, ὁ Ὀνήσιλος ἐξεδίωξε τὸν φιλοπέρση ἀδελφὸ του ἀπὸ τὸ θρόνο τῆς Σαλαμίνας καί «ἀνέπειθε πάντας Κυπρίους συναπίσταςθαι ... Ἀμαθουσίους δὲ οὐ βουλομένους οἱ πείθεσθαι ἐπολιόρκεε...» (*Ἱστορίαι* V, 104). Σὲ λίγο θά φτάσει ὁ περσικὸς στρατὸς ὑπὸ τὸν Ἀρτύβιο. Ὁ στόλος τῶν Ἰωνικῶν πόλεων θά ὑπερισχύσει στὴν κατὰ θάλασσαν σύγκρουση στὰ νερά τῆς Σαλαμίνας, ἐνῶ οἱ ἐνωμένοι Κύπριοι βασιλεῖς – πλὴν Φοινίκων καί Ἀμαθουσίων – δίνουν μάχη στὴν πεδιάδα τῆς Σαλαμίνας, ὅπου ὁ Ὀνήσιλος σκοτώνει τὸν Ἀρτύβιο. Καί τότε, συμβαίνει ἡ ἀνεξήγητη προδοσία τοῦ βασιλιᾶ τοῦ Κουρίου, Στασάνορα, τοῦ ὁποίου τὰ «πολεμιστήρια ἄρματα» προσχωροῦν στὴν περσικὴ παράταξη. Τόσο ὁ Ὀνήσιλος ὅσο καί ὁ βασιλιάς τῶν Σόλων, Ἀριστόκυπρος, ἔπесαν μαχόμενοι (*Ἱστορίαι* V, 113).

Οἱ Ἀμαθούσιοι ἔκοψαν τὸ κεφάλι τοῦ Ὀνήσιλου καί τὸ κρέμασαν πάνω ἀπὸ τίς πύλες τῶν τειχῶν τῆς πόλης τους. «Κρεμαμένης δὲ τῆς κεφαλῆς», γράφει ὁ Ἡρόδοτος, «καὶ ἤδη ἐούσης κοίλης ἐσμὸς μελισσέων ἐσδὺς ἐς αὐτὴν κηρίων μιν ἐνέπλησε». Τότε οἱ Ἀμαθούσιοι ζήτησαν χρησμό καί «ἐμαντεύθη σφι τὴν μὲν κεφαλὴν κατελόντας θάψαι, Ὀνησίλῳ δὲ θύειν ὡς ἥρωι ἀνὰ πᾶν ἔτος...».

Ἡ Ἐπανάσταση
τοῦ Ὀνήσιλου

Αὐτή ἡ ἥρωική λατρεία τοῦ Ὀνήσιλου ἦταν ἀκόμη ζωντανή στίς μέρες τοῦ Ἡρόδοτου: «Ἀμαθούσιοι μὲν νυν ἐποίουν ταῦτα καὶ τὸ μέχρι ἐμέο» (*Ἱστορίαι* V, 114-5).

Αὐτό ἦταν τὸ τραγικὸ τέλος τῆς *Κυπριακῆς Ἐπανάστασης* τοῦ Ὀνήσιλου. «Κύπριοι μὲν δὴ ἐνιαυτὸν ἐλεύθεροι γενόμενοι αὐτὶς ἐκ νέης κατεδεδούλωντο» (*Ἱστορίαι* V, 116). Οἱ Πέρσες παλινόρθωσαν στὸ θρόνο τῆς Σαλαμίνας τὸν μηδίζοντα Γόργο. Ἀργότερα ἐκτόπισαν τὴ βασιλικὴ δυναστεία τῶν Τευκριδῶν καί – ὅπως μαρτυροῦν τὰ νομίσματα ποὺ ἐκδόθηκαν μέ φοινικικοὺς χαρακτῆρες – ἐπέβαλαν Φοίνικες τυράννους, ὅπως τὸν Τύριο ἡγεμόνα Αὐδήμονα, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὸν Ἰσοκράτην, «τὴν πόλιν ἐξεβαρβάρωσε καὶ τὴν νῆσον ὅλην βασιλεῖ τῷ μεγάλῳ κατεδούλωσεν» (*Εὐαγόρας*, 20).

Ἡ Εἰρήνη
τοῦ Καλλία

Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι αὐτὴ τὴ δεδομένη στιγμή, μέ τίς εὐχές τοῦ Μεγάλου Βασιλέα, ἰδρύεται ἡ ἰσχυρὴ φοινικικὴ δυναστεία τοῦ Κιτίου ἀπὸ τὸν Βααλμελέκ Α΄. Ἐπιπλέον, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Κίμωνα τοῦ Ἀθηναίου κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πολιορκίας τοῦ Κιτίου, οἱ Ἀθηναῖοι ὑπέγραψαν τὴν Εἰρήνη τοῦ Καλλία, τὸ 449 π.Χ., ἡ ὁποία ἀναγνώριζε τὴν περσικὴ κυριαρχία πάνω στὴν Κύπρο.

Εὐαγόρας Α΄
(411-374)

Τὸν Φοίνικα Αὐδήμονα λοιπὸν θά ἐκδιώξει ἀπὸ τὸ θρόνο τῶν προγόνων του, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ., ὁ Εὐαγόρας Α΄, ἡ ὑπ’ ἀριθμὸν ἓνα προσωπικότητα τῆς κυπριακῆς πολιτικῆς ἱστορίας. Ὁ Εὐαγόρας γεννήθηκε γύρω στὸ 435. Μέλος τοῦ ἐξόριστου βασιλικοῦ οἴκου, ἐπέστρεψε τὸ 411 ἀπὸ τὴν Κιλικία καὶ ἀπεκατέστησε τὴν ἐλληνικὴ ἐξουσία στὴ Σαλαμίνα. Αὐτὴ ἡ πράξη ἀπὸ μόνη της σήμαινε ἐπανάσταση ἐνάντια στὴν περσικὴ κυριαρχία, καὶ ἀπὸ κείνη τὴ στιγμή ὁ Εὐαγόρας, ἄλλοτε μέ διπλωματικά, ἄλλοτε μέ στρατιωτικά μέσα, ἀγωνίζεται νὰ ἐνώσει τὰ κυπριακὰ βασίλεια καὶ νὰ καταστήσει τὴ νῆσο ἀνεξάρτητη. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἀκολούθησε μιὰ συνειδητὴ φιλο-αθηναϊκὴ πολιτικὴ ἐξελληνισμοῦ καὶ ἀνάμεσα σέ ἄλλα εἰσήγαγε στὴν Κύπρο τὸ ἐλληνικὸ ἀλφάβητο, ποὺ σταδιακὰ ἄρχισε νὰ ἐκτοπίζει σέ χρῆση τὸ δύσκαμπτο συλλαβάριο. Εἶναι συγκινητικὸ νὰ ἀντικρίξει κανεὶς στὰ ἀργυρά του νομίσματα, ποὺ ἐπιπλέον ἐγκαταλείπουν τὰ ἀνατολικά σύμβολα καὶ εἰσάγουν τὸ ἐλληνικὸ πάνθεον, καὶ ἰδιαίτερα τὸν Ἡρακλῆ, τὴν πρώτη ἐμφάνιση τοῦ ἀλφάβητου, ἐκ παραλλήλου μέ τὸ συλλαβάριο. (Ἐνα «Ε» κεφαλαῖο... πόσα μπορεῖ νὰ σημαίνει.)

Γιὰ τίς ὑπηρεσίες του καὶ τὴν καθοριστικὴ συμβολή του στὴν Ἀθηναϊκὴ συμμάχια τιμήθηκε ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους καὶ ἀνακηρύχθηκε Ἀθηναῖος πολίτης. Ὁ Πανυσανίας περιγράφει ὅτι τὸ ἄγαλμα τοῦ Εὐαγόρα ἔστεκε στὴ «στοὰ βασιλίου», ἐπειδὴ «ἔπραξε δὲ ὡς Ἀθηναῖος καὶ τὸ ἀνέκαθεν ἐκ Σαλαμῖνος, ἐπεὶ καὶ γενεαλογῶν ἐς προγόνους ἀνέβαινε Τεῦκρον» (I, 3, 2).

apan.gr

Ἐπίσης ὁ Εὐαγόρας ἔκοψε, γιά πρώτη φορά στήν Κύπρο, χρυσά νομίσματα, πράξη δηλωτική τῆς ἀνεξαρτησίας του, ἐφόσον ἡ κοπή χρυσῶν νομισμάτων ἀποτελοῦσε προνόμιο τοῦ Μεγάλου Βασιλέα. Τά πρῶτα χρυσά νομίσματα προφανῶς κόπηκαν, ὅταν ὁ Εὐαγόρας βρισκόταν σέ ἐμπόλεμη κατάσταση μέ τούς Πέρσες. Φανταστεῖτε τόν ἡγέτη μιᾶς πόλης σέ ἓνα μικρό νησί, ὅπου οἱ περισσότεροι βασιλῆσκοι εἶναι φιλοπέρσες, νά ξεκινᾷ ἓναν πόλεμο μέ τήν ὑπερδύναμη τῆς ἐποχῆς. Ὁ Εὐαγόρας εἶναι ἡ πανελλήνια μορφή στήν ὁποία στήριξε ὁ Ἰσοκράτης τίς ἐλπίδες του γιά ἓναν πραγματικό ἀρχηγό τῶν ἐνωμένων Ἑλλήνων. Τόν ἀγῶνα ἐνάντια στόν Ἀρταξέρξη Β΄, πού κράτησε μιᾶ δεκαετία (390-80), δέν τόν ἐγκατέλειψε ὁ ἴδιος. Τόν Εὐαγόρα τόν καθήλωσε ἡ μεγάλη ἀθηναϊκή προδοσία πού ὀνομάζεται Ἀνταλκίδειος Εἰρήνη, μέ τήν ὁποία οἱ Ἀθηναῖοι – γιά ἄλλη μιᾶ φορά – ἀναγνώριζαν τήν περσική κυριαρχία στήν Κύπρο. Αὐτό τό 386. Ὁ Εὐαγόρας συνέχισε μόνος μέχρι τό 380, ὅποτε ἡττήθηκε στό Κίτιον, καί ἀναγκάστηκε νά ὑπογράψει τή δική του πιά συμφωνία εἰρήνης μέ τήν Περσία, πού τοῦ ἐπέτρεψε νά κρατήσει τό θρόνο του.

(εἰκ. 10)

Δέν ἔχουμε ἀκόμα ἀπομονώσει τά ἀρχιτεκτονικά κατάλοιπα τῆς πόλης τοῦ Εὐαγόρα, τῆς Σαλαμίνας τῆς Κλασσικῆς ἐποχῆς (Κυπροκλασσική: ca. 475-325), πού ἐξαιτίας τῆς πολιτείας του συγκέντρωσε πολλούς Ἕλληνες οἱ ὁποῖοι «ἦλθον εἰς Κύπρον οἰκήσοντες, ἡγούμενοι κουφοτέραν καί νομιμώτεραν εἶναι τήν Εὐαγόρου βασιλείαν τῶν οἴκοι πολιτειῶν», κατά τόν Ἰσοκράτη (*Εὐαγόρας*, 51).

Ὁ Εὐαγόρας δολοφονήθηκε, προφανῶς γιά λόγους τιμῆς, τό 374 καί τόν διαδέχθηκε ὁ γιός του Νικοκλῆς (373-361), ὁ ὁποῖος, κατά τήν ἐπιθυμία τοῦ πατέρα του, εἶχε μαθητεύσει στή σχολή τοῦ Ἰσοκράτη. Πρός αὐτόν ἀπευθύνονται οἱ τρεῖς λόγοι τοῦ Ἰσοκράτη περί Εὐαγόρα, ἀλλά ὁ Νικοκλῆς δέν ἦταν παρὰ μιᾶ σκιά μπροστά στήν ἀνεπανάληπτη φυσιογνωμία τοῦ πατέρα του. Μόνο πού ἐπὶ τῆς βασιλείας του τό περσικό σύστημα κοπῆς χρυσῶν νομισμάτων ἀντικαταστάθηκε ἀπό τό ἀττικό. Καί ἐπὶ τοῦ διαδόχου του, Εὐαγόρα Β΄ (361-351), τό ἑλληνικό ἀλφάβητο ἐκτόπισε ὁλοκληρωτικά τό συλλαβᾶριο ἀπό τίς ἐπιγραφές τῶν νομισμάτων τῆς Σαλαμίνας.

Οἱ διάδοχοι
τοῦ Εὐαγόρα

Ὁ διάδοχός του Πνυταγόρας (351-332) βοήθησε, μαζί μέ ἄλλους Κύπριους βασιλεῖς, τόν Μέγα Ἀλέξανδρο στήν κατάληψη τῆς Τύρου, ἐφοδιάζοντάς τον μέ ἰσχυρό στόλο ἀπό 120 πλοῖα. Ἐπειδή ὁ Πνυταγόρας διακρίθηκε κατά τήν πολιορκία ἔλαβε σάν ἀνταμοιβή ἀπό τόν Ἀλέξανδρο τά πολύτιμα μεταλλεῖα τῆς Ταμασοῦ, πού ἀνῆκαν στοὺς Φοίνικες τοῦ Κιτίου.

Ποῦ θάφτηκαν ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἐπώνυμοι βασιλεῖς, καί αὐτός ὁ ἴδιος ὁ Εὐαγόρας; Ἡ βασιλική νεκρόπολη τῆς Ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς πού ἔχουμε γνωρίσει δέν ἦταν πλέον σέ χρῆση. Ἦδη ἀπό τό 700 ἀρχίζουν ἐνταφιασμοί σέ μιᾶ νέα

νεκρόπολη, στά Κελλάρια, νοτιότερα τῶν βασιλικῶν τάφων, στήν ὁποία ταφές συνεχίζονται μέχρι καί τό τέλος τοῦ 4ου αἰ. Τό ἐρώτημα παραμένει. Γνωρίζουμε μόνο γιά τόν γιό τοῦ Πνυταγόρα, τόν Νικοκρέοντα (331-310), τόν τραγικό τελευταῖο βασιλιά τῆς Σαλαμίνας καί τή βασιλική οἰκογένεια, καί αὐτό παρὰ τή σύγχυση τῶν ἀρχαίων πηγῶν (ὁ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης προφανῶς συγχέει τόν Σαλαμίνιο βασιλιά μέ τόν Νικοκλή τῆς Πάφου).

Ἄς θυμηθοῦμε ὅμως τό εὐρύτερο ἱστορικό πλαίσιο. Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος δέν κατήργησε τίς πόλεις-βασίλεια τῆς Κύπρου ἀλλά οὔτε τοὺς χάρισε τήν ἀνεξαρτησία τους. Τό 323, ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ Ἀλέξανδρου, βασιλιάς τῆς Σαλαμίνας ἦταν ὁ Νικοκρέων, ὁ ἀξιότερος ἀπό τοὺς διαδόχους τοῦ Εὐαγόρα καί ὁ μόνος πού πραγματικά συνέχισε τήν πολιτική του, ἐδραιώνοντας τίς σχέσεις μέ τόν ἐλλαδικό χῶρο. Στούς Δελφούς καί στή Δῆλο ὁ Νικοκρέων ἔστειλε ἀφιερῶματα καί στήν αὐλή του συγκέντρωσε φιλόσοφους καί καλλιτέχνες ὅπως ἄλλοτε ὁ Εὐαγόρας. Σέ ἓνα ἐπίγραμμα τοῦ Ἀργούς διαβάζουμε (ἐλεύθερη μετάφραση ἀπό M. Fraenkel, *IG*, IV, 583):

«Μητέρα-πατρίδα μου, ἡ γῆ τοῦ Πέλοπα, τό Ἀργός τό Πελασγικό.
Πατέρας μου ὁ Πνυταγόρας ἀπό τή γενιά τοῦ Αἰακοῦ.
Εἶμαι ὁ Νικοκρέων. Ἡ γῆ τῆς Κύπρου
πού ὁλόγουρα τή βρέχει ἡ θάλασσα μέ ἀνέθρεψε, ἐμένα,
τόν βασιλιά ἀπό ἡμίθεους προγόνους.
Μέ τίμησαν οἱ Ἀργεῖοι γιά τό χάλκινο ἔπαθλο
πού ἔστειλα στοὺς ἀγῶνες πρὸς τιμὴν τῆς Ἥρας.»

Εἶναι σημαντικό νά παρατηρήσουμε τό στοιχεῖο τό ὁποῖο τονίζεται κάθε φορά γιά τήν ταυτότητα αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων, εἴτε πρόκειται γιά τόν Εὐέλθοντα εἴτε γιά τόν Ὀνήσιλο ἢ τόν Εὐαγόρα: ἡ ἐλληνική καταγωγή.

Μέ τό θάνατο τοῦ Ἀλέξανδρου, ἡ Κύπρος ἔγινε πεδίο μάχης μεταξύ τοῦ Πτολεμαίου καί τοῦ Ἀντίγονου, στήν ὁποία συμπαράσυνται κατ' ἀνάγκην ὅλα τά βασίλεια. Ἀλλά στόχος τοῦ Πτολεμαίου ἦταν ἡ κατάργηση τῶν βασιλείων τῆς Κύπρου, πράγμα τό ὁποῖο ἐπιτυγχάνει μεταξύ 312-310. Ἔτσι, παρὰ τή σταθερή συμπαράσταση τοῦ Νικοκρέοντα πρὸς τόν Πτολεμαῖο, ὁ Πτολεμαῖος τό 311 τόν κατηγόρησε γιά προδοσία ὑπέρ τοῦ Ἀντίγονου καί πολιορκήσε τή Σαλαμίνα. Ὁ τελευταῖος τῶν Τευκρινῶν καί ἡ οἰκογένειά του αὐτοκτόνησαν μέσα στό παλάτι πού πυρπολήθηκε. Σίγουρα, μέ τόν Πτολεμαῖο νικητή, οἱ Σαλαμίνιοι δέν μπορούσαν νά ἀποτίσουν φόρο τιμῆς στή βασιλική οἰκογένεια, οὔτε καν νά τή θάψουν. Ἀλλά, πέντε χρόνια ἀργότερα, ὁ γιός τοῦ Ἀντίγονου, ὁ θρυλικός Δημήτριος ὁ Πολιορκητής, ἐπλευσε στά νερά τῆς Κύπρου καί ἔξω ἀπό τό λιμάνι τῆς Σαλαμίνας κατέστρεψε τό στόλο τοῦ Πτολεμαίου σέ μιὰ ἀπό τίς θεαματικότερες ναυμαχίες τῆς ἀρχαιότητος.

Μεταξύ 306 και 295 λοιπόν, μέσα σ' αυτή τή δεκαετία πού ὁ Δημήτριος εἶναι κύριος τῆς Κύπρου, οἱ Σαλαμίνιοι πρέπει νά κατασκεύασαν τό μνημεῖο πού σήμερα εἶναι γνωστό σάν τό κενοτάφιο τοῦ Νικοκρέοντα. Ὁ τύμβος πού τό σκέπαζε ἀπό τόν 3ο αἰ. π.Χ., λίγο ἔξω ἀπό τό σημερινό χωριό τῆς Ἐγκωμης, τό προστάτεψε ἀπό ὅλους ὅσοι προσπάθησαν νά βροῦν τούς θησαυρούς πού νόμιζαν ὅτι ἔκρυβε. Μέχρι τή δεκαετία τοῦ 1960 πού ἔγινε κανονική ἀνασκαφή. Αὐτός ὁ τεχνητός σωρός χώματος διατηροῦσε, ὕστερα ἀπό εἰκοσιτρεῖς αἰῶνες διάβρωσης, 10 μέτρα ὕψος. Ἐκρυβε ἀπό κάτω μιὰ ὀρθογώνια ἐξέδρα μέ πλιθάκια, ὕψους ἑνός μέτρου, διαστάσεων 17 μ. ἐπὶ 11,5 μ., μέ τέσσερα σκαλιά ὁλόγυρα καί ράμπα ἐπικλινή στή δυτική τῆς πλευρά.

Τό κενοτάφιο
τοῦ
Νικοκρέοντα

(εἰκ. 11)

Δεκαέξι πῆλινα ὁμοιώματα τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας κατασκευάστηκαν ἀπό ἄψητο πηλό πού στηρίχτηκε γύρω σέ πασσάλους γεμάτους σιδερένια καρφιά. Κάηκαν στή νεκρική πυρά μαζί μέ ἀκόντια καί ἀσπίδες, χρυσά στεφάνια, ἀλάβαστρα... Διατηρήθηκαν καί βρέθηκαν μόνο πέντε κεφάλια ἀνθρώπων καί ἓνα ἀλόγου. Τό ἓνα κεφάλι εἶναι πορτραῖτο γυναικας σέ φυσικό μέγεθος. Ἄλλα δύο εἶναι κεφάλια νέων ἀνδρῶν σέ φυσικό μέγεθος, στό στυλ τοῦ πορτραῖτου τοῦ Ἀλέξανδρου ἀπό τόν Λύσιππο.

(εἰκ. 12)

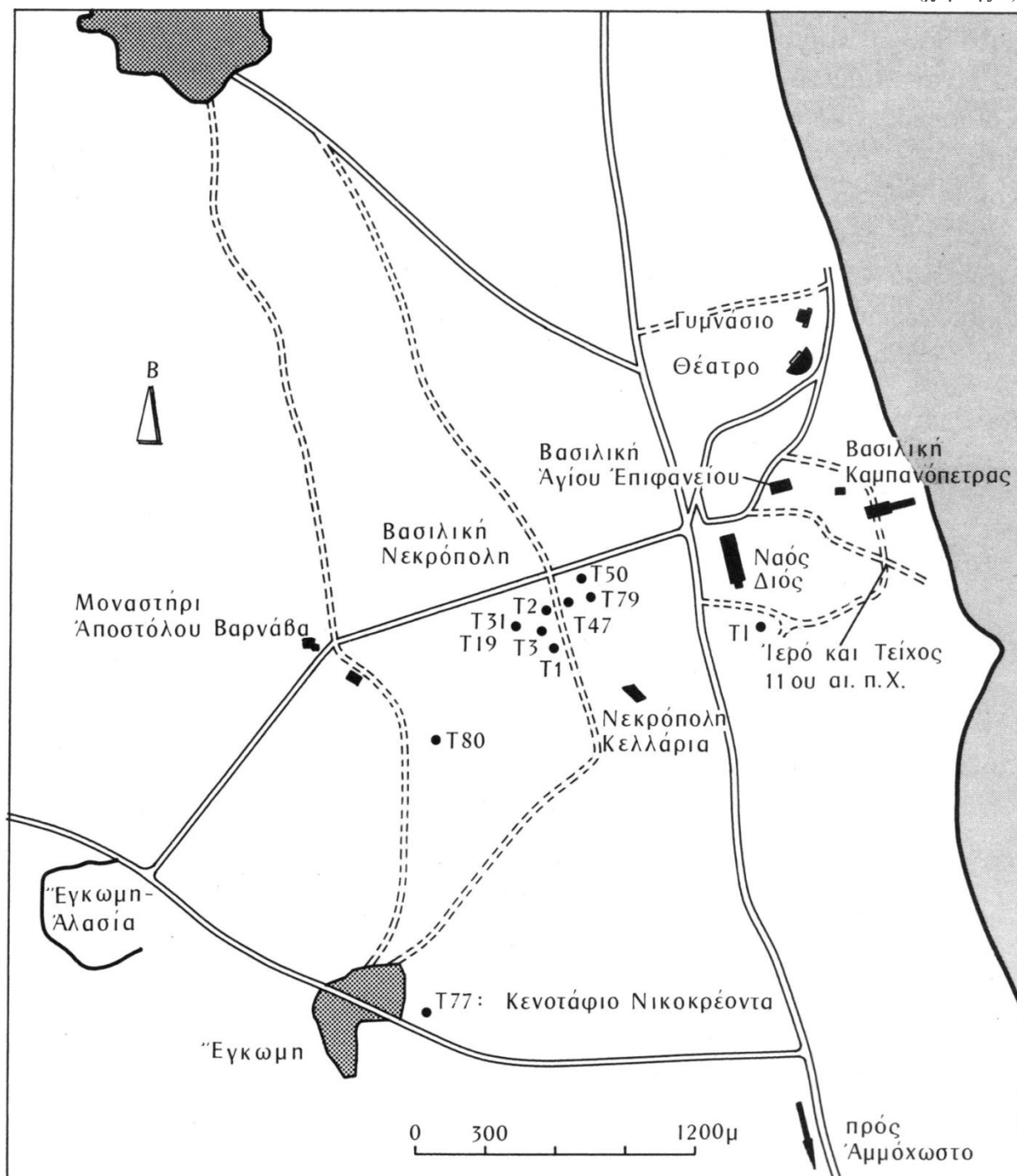
Ἔτσι τελειώνει ἡ ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Σαλαμίνας πού ἄρχισε τόν 11ο αἰ. π.Χ. καί ἔκλεισε στίς ἀρχές τοῦ 3ου, ὅταν τό 295 ὁ Πτολεμαῖος Α', ὁ ἐπονομαζόμενος Σωτήρ, προσάρτησε τήν Κύπρο στό Πτολεμαϊκό βασίλειο τῆς Αἰγύπτου. Γιά δυόμιση αἰῶνες – μέχρι τό 58 π.Χ. – ἡ Κύπρος παραμένει τό ἀκριβότερο κόσμημα τοῦ στέμματος τῶν Πτολεμαίων. Ἡ Σαλαμίνα δέν εἶναι πιά βασίλειο, οὔτε ὁμως καί πρωτεύουσα, γιατί ἡ Πάφος εἶναι πιό κοντά

Ἑλληνιστικοί
καί Ρωμαῖκοί
χρόνοι

στήν Ἀλεξάνδρεια. Ἡ Πάφος θά παραμείνει πρωτεύουσα καί ἔδρα τοῦ Ρωμαίου ἀνθύπατου καί στή Ρωμαϊκή περίοδο, ὅταν ἡ Κύπρος ἐπὶ Ὀκταβιανοῦ Αὐγούστου, τό 23 π.Χ., θά γίνει συγκλητική ἐπαρχία.

Τό λιμάνι τῆς ἑλληνιστικῆς πόλης τῆς Σαλαμίνας, αὐτό πού χρησιμοποίησε ὁ Δημήτριος Πολιορκητής τό 306, εἶχε ἤδη μεταφερθεῖ δύο μίλια βορειότερα τοῦ ἀρχικοῦ καί καθίσταται ἓνα ἀπό τά μεγαλύτερα τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου. Μαζί του μετακινεῖται καί ἡ πόλη βορειότερα καί κτίζεται τό πρῶτο Γυμνάσιο τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων, τό ὁποῖο ἔχει ἐντοπισθεῖ κάτω ἀπό τό ὑφιστάμενο ὑστερορωμαϊκό.

(χάρτης 3)

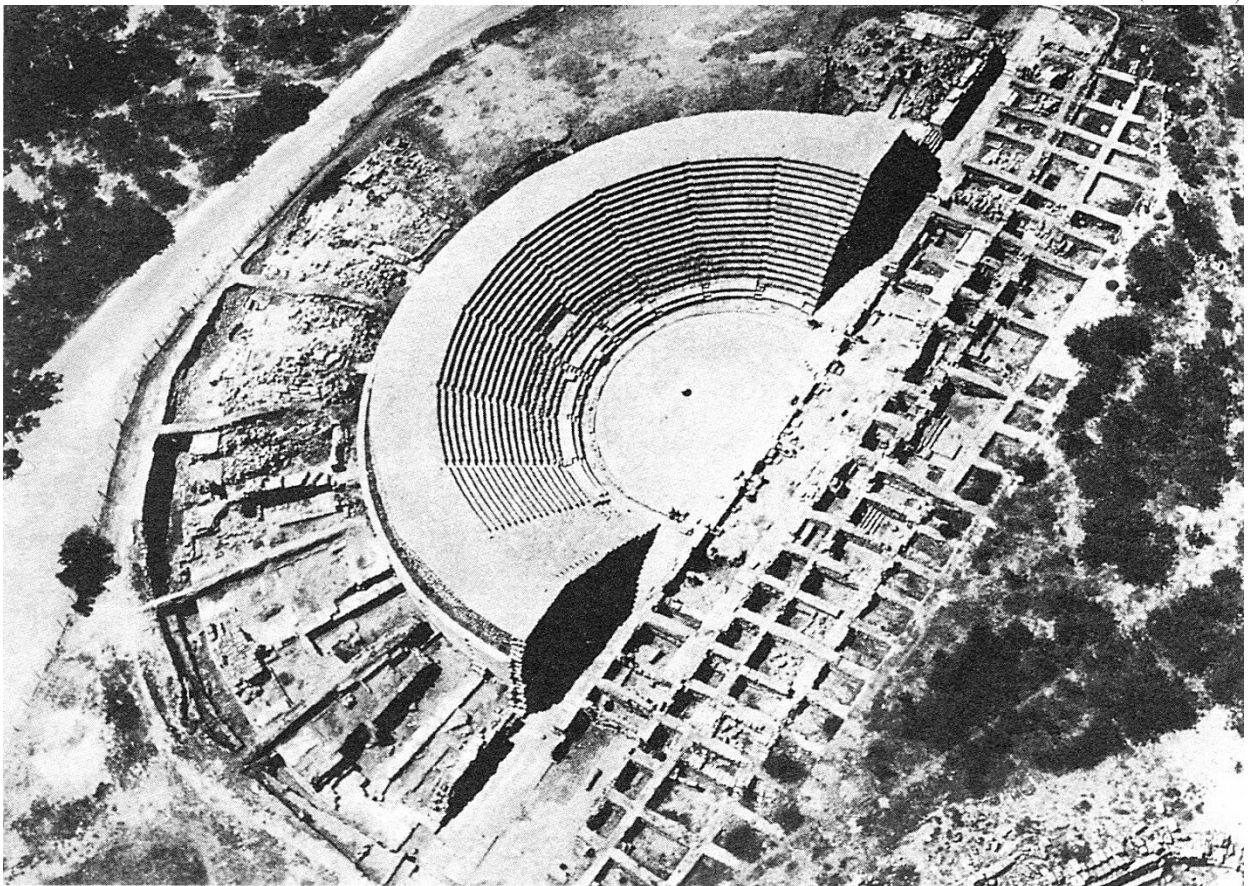

Τό Γυμνάσιο τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων καταστράφηκε ἀπό σεισμούς ἐπὶ Αὐγούστου καὶ τό δεύτερο Γυμνάσιο, πού κτίστηκε πάλι στόν 1ο αἰ. μ.Χ. ἐπὶ Αὐγούστου, καταστράφηκε καί αὐτό στούς φοβερούς σεισμούς τοῦ 76 μ.Χ. ἐπὶ Βεσπασιανοῦ, ὅταν ἡ πόλη ἰσοπεδώθηκε καί ἐρημώθηκε. Τό Γυμνάσιο πού βλέπουμε σήμερα – πού εἶναι καί τό μεγαλύτερο – καθῶς καί ἡ Παλαίστρα καί τά Λουτρά οἰκοδομήθηκαν ἐπὶ Τραϊανοῦ καί Ἀδριανοῦ (117-138). Ὡστε τά ἐρεῖπια πού μπορούσαμε ἄλλοτε νά ἐπισκεφθοῦμε ἦταν κατὰ βάση ὑστερορωμαϊκά καί πρωτοχριστιανικά.

Ὁ ναός τοῦ Διός, πού ξεχωρίζει στά νοτιοδυτικά, εἶναι ἓνα προβληματικό μνημεῖο τοῦ ὁποῖου ἡ ἐξερεύνηση δέν εἶχε ὀλοκληρωθεῖ. Δυστυχῶς εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τό 1890 ἀπό τίς ἀνασκαφές τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου καί ἔκτοτε εἶχε διαβρωθεῖ σέ μεγάλο βαθμό. Εἶναι ἓνας ναός ρωμαϊκοῦ τύπου πάνω σέ ψηλό βάθρο, πού συνδέεται συμμετρικά μέ μακρόστενη ἀγορά. Φαίνεται ὅμως ὅτι εἶναι κτισμένος ἐπὶ ἀρχαιότερου ἑλληνιστικοῦ ναοῦ, πού πρέπει νά ἦταν ὁ διάσημος, ἀπό ἐπιγραφές καί νομισματικές μαρτυρίες, ναός τοῦ Σαλαμίνιου Διός.

Καί τό θέατρο τῆς Σαλαμίνας κτίστηκε ἐπὶ Αὐγούστου, μέ ὀρχήστρα διαμέτρου 27 μ. καί χωρητικότητα 15.000 θεατῶν. Ἐγκαταλείφθηκε μετὰ τοὺς σεισμούς τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. Ὁ πρῶτος σεισμός, τοῦ 332, κατέστρεψε ὅλες τίς κυπριακές πόλεις καί ὁ δεύτερος, τοῦ 342, συνοδεύτηκε ἀπό παλιρροϊκό κύμα ἀπό τό ὁποῖο καταποντίστηκε μέρος τῆς Σαλαμίνας.

(εἰκ. 13)

Σαλαμίνα-
Κωνσταντία

Μέ την ανοικοδόμησή της από τον Αυτοκράτορα Κωνστάντιο Β΄ και την μετονομασία της σε **Κωνσταντία**, επανέκτησε τό μεγαλειό της, έγινε θρησκευτική και διοικητική μητρόπολη και πρωτεύουσα. Τό Γυμνάσιο δέν αναστηλώνεται, αλλά ὕστερα ἀπό ἕναν αἰῶνα γίνεται μερική ανοικοδόμηση τῶν λουτρῶν, γιά νά ἐξυπηρετήσουν τή νέα χριστιανική πόλη.

Ἀπόστολος
Βαρνάβας

Ἔχουμε διανύσει δεκαέξι αἰῶνες πρό Χριστοῦ καί ἤδη ἀρχίσαμε νά ἀναφερόμαστε σέ μετά Χριστόν γεγονότα, μέχρι καί τόν 4ο αἰ. Ἦρθε λοιπόν ἡ στιγμή νά μιλήσουμε γιά τή μεγάλη μορφή τοῦ Ἀπόστολου Βαρνάβα, τοῦ *Πρωτόθρονου*, ὅπως τόν ἀποκαλεῖ ὁ Ἀρχιμανδρίτης Κυπριανός στήν *Ἱστορία Χρονολογική τῆς Νήσου Κύπρου* (1788), ἀφοῦ τόν θεωρεῖ ἰδρυτή τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου καί πρῶτο Ἀρχιεπίσκοπο. Ὁ Βαρνάβας γεννήθηκε στή Σαλαμίνα ἀπό ἰουδαϊκή οἰκογένεια τῶν Ἱεροσολύμων. Ὁ ἑλληνισμός τῆς Κύπρου ὀφείλει τόν ἐκχριστιανισμό του στούς Βαρνάβα καί Παῦλο, οἱ ὁποῖοι ἦρθαν μαζί στήν Κύπρο τό 45 μ.Χ., γιά νά διδάξουν τό λόγο τοῦ Εὐαγγελίου. Ἀργότερα ὁ Βαρνάβας ἐπέστρεψε μαζί μέ τόν Μάρκο καί ἐδίδασκε μέσα στήν ἰουδαϊκή συναγωγή τῆς Σαλαμίνας: «μαθόντες οἱ Ἰουδαῖοι λαβόντες τὸν Βαρνάβαν νυκτὸς ἔδησαν ἐν σχοινίῳ... καὶ σύραντες ἐπὶ τὸ ἵπποδρομεῖον... καὶ περάσαντες ἔξω τῆς πύλης περιστάντες κατέκαυσαν αὐτόν πυρί, ὥστε καὶ τὰ ὀστᾶ αὐτοῦ κονίαν γενέσθαι» (*Acta Barnabae*, 23). Ἐμαρτύρησε δέ ὁ Ἀπόστολος στή γενέτειρά του ἐπὶ Νέρωνος καί σύμφωνα μέ τίς ὁδηγίες πού ἄφησε στὸν Μάρκο «κρυφῇ συνεκόμισαν τὸ λείψανον τοῦ Ἀγίου Βαρνάβα, καὶ θάψαντες ἐν σπηλαίῳ, ὡς ἀπὸ σταδίων πέντε τῆς πόλεως, ἀνεχώρησαν» (Ἀλεξάνδρου Μοναχοῦ, *Ἐγκώμιον εἰς Ἅγιον Βαρνάβαν τὸν Ἀπόστολον*, 2, 29). «Μετὰ δὲ πολὺν χρόνον,... τὸν χῶρον ἐκεῖνον τόπον τῆς ὑγείας οἱ ἐγχώριοι ἐπωνόμαζον» (*Ἐγκώμιον*, 3, 31), διότι ἄρχισαν ἐκεῖ νά γίνονται θαύματα.

Ἀπὸ τὸν 1ο ὡς τὸν 5ο αἰῶνα ἔμεινε θαμμένο τό ἱερό λείψανο πού ἔμελλε νά χαρίσει στήν Ἐκκλησία τῆς Κύπρου τό Αὐτοκέφαλον. Ἐν τῷ μεταξύ, τό 330 μ.Χ., ἐγκαινιάστηκε στό Βυζάντιο ἡ Νέα Ρώμη, καί ἡ μητέρα τοῦ Αυτοκράτορα, ἡ Ἁγία Ἑλένη, ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τοὺς Ἅγιους Τόπους μέ τὸν Τίμιο Σταυρό, προσάραξε στίς νότιες ἀκτές τῆς Κύπρου, ὅπως ἀκριβῶς ἔμελλε νά κάνουν ἑκατοντάδες ἀνώνυμοι καί ἐπώνυμοι ταξιδιωτές-προσκυνητές καί χιλιάδες σταυροφόροι, ἀπὸ τότε μέχρι καί σήμερα, καθ' ὁδόν καί ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα: ἡ Κύπρος ἦταν καί παραμένει τό σταυροδρόμι, ὁ ἀναγκαστικός σταθμός.

Ἡ ἐπίσκεψη τῆς Ἁγίας Ἑλένης, ἡ ἵδρυση τοῦ Μοναστηριοῦ τοῦ Σταυροβουνίου καί ἡ ἐναπόθεση μέρους τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στήν ἐκκλησία τῆς Τόχνης, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τό ἂν μποροῦν νά θεωρηθοῦν ἱστορικά γεγονότα, συνδέουν ἄμεσα τήν Κύπρο μέ τήν Κωνσταντινούπολη πολὺ πρὶν ἀπὸ τήν ἐπίσημη διαίρεση τῆς Αυτοκρατορίας τό 396, κατὰ τήν ὁποία καί διοικητικά πιά ἡ

νήσος υπάγεται στην Ἀνατολική, τή Βυζαντινή Αὐτοκρατορία. Ἐτσι τόν 5ο μ.Χ. αἰώνα, ὅταν στόν ἀρχιεπισκοπικό θρόνο τῆς Σαλαμίνας-Κωνσταντίας βρισκόταν ὁ Ἀνθέμιος, τό Πατριαρχεῖο Ἀντιοχείας ἐπιβουλεύτηκε τήν αὐτονομία τῆς Κυπριακῆς Ἐκκλησίας, μέ τή δικαιολογία ὅτι εἶχε ἰδρυθεῖ ἀπό τήν Ἀντιόχεια καί ὄχι ἀπό τόν δωδέκατο Ἀπόστολο, τόν Βαρνάβα. Ἦλθε λοιπόν ὁ Βαρνάβας εἰς ἐνύπνιον στόν ἀρχιεπίσκοπο Ἀνθέμιο καί τοῦ ἀπεκάλυψε πού βρισκόταν θαμμένο τό λείψανό του:

«Πορεύου ἔξω τῆς πόλεως... εἰς τόν τόπον τόν λεγόμενον τῆς Ὑγιείας· δι' ἐμοῦ γάρ ἐνεργεῖ ὁ Θεός τὰ θαύματα ἐν τῷ τόπῳ ἐκείνῳ· καί ὥρυξον ἐπὶ τήν κεραταίαν, καί εὐρήσεις σπήλαιον, καί λάρνακα ἐν τῷ τόπῳ ἐκείνῳ. Ἐκεῖ μου τὸ πᾶν σῶμα ἀπόκειται, καί εὐαγγέλιον ἰδιόχειρον...» (Ἀλεξάνδρου Μοναχοῦ, *Ἐγκώμιον...*, 4, 40).

Μέ τό λείψανο τοῦ Ἀποστόλου πῆγε ὁ Ἀνθέμιος στόν Αὐτοκράτορα Ζήνωνα τό 478 καί τοῦ πρόσφερε τό χειρόγραφο εὐαγγέλιο τοῦ Ματθαίου πού βρέθηκε στό στήθος τοῦ Βαρνάβα, καί ἔτσι ἐξασφάλισε ὄχι μόνο τό Αὐτοκέφαλον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, ἀλλά καί τά σπάνια αὐτοκρατορικά προνόμια πού δίνουν τό δικαίωμα ἐς αἰεὶ στόν Ἀρχιεπίσκοπο Κύπρου νά φορεῖ τόν πορφυροῦν μανδύα, νά ὑπογράφει μέ κιννάβαρη (κόκκινο μελάνι) καί νά κρατεῖ σκήπτρο ἀντί ποιμαντορικῆς ράβδου. Ἐπέστρεψε δέ ὁ Ἀνθέμιος στή Σαλαμίνα μέ τό λείψανο καί μέ ἐντολή τοῦ Αὐτοκράτορα νά ἀνεγερθεῖ ναός στό σημεῖο ὅπου ἦταν ὁ τάφος. Τό σημερινό Μοναστήρι τοῦ Ἀποστόλου Βαρνάβα, σύμβολο ἐπιστροφῆς γιά τούς κατοίκους τῆς Ἀμμοχώστου, εἶναι κτισμένο στά ἐρεῖπια τῆς βασιλικῆς τοῦ 5ου αἰ., τήν ὁποία ἀνήγειρε ὁ Ἀνθέμιος.

Τό
Αὐτοκέφαλον

Ὑπάρχουν ἄλλες δύο βασιλικές στή Σαλαμίνα, καί ἡ μία ἀπ' αὐτές εἶναι ὁ μητροπολιτικός ναός τῆς Κωνσταντίας, ἡ περίφημη βασιλική τοῦ Ἁγίου Ἐπιφανίου, πού εἶναι ἡ μεγαλύτερη στήν Κύπρο (58×42). Ἐχει ἐπτὰ κλίτη καί κτίστηκε στίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. Ἰδρύθηκε ἀπό τόν ἴδιο τόν Ἅγιο Ἐπιφάνιο, πού διετέλεσε Ἐπίσκοπος Κωνσταντίας πρὶν ἀπό τόν Ἀνθέμιο, γιά 36 χρόνια (368-403). Ὁ Ἐπιφάνιος ὑπῆρξε ὁ μέγας πολέμιος τοῦ Ὡριγένη, καί τό 401 κατάφερε νά συγκαλέσει στήν Κωνσταντία σύνοδο ὅλων τῶν Κυπρίων ἐπισκόπων γιά νά καταδικάσουν τόν Ὡριγένη. Ἀπέθανε 96 ἐτῶν καί θάφτηκε στό διακονικό τῆς ὁμώνυμης βασιλικῆς. Τό σῶμα του μεταφέρθηκε στήν Πόλη ἐπὶ Λέοντος Σοφοῦ (886-911). Ἡ δεύτερη βασιλική, ἡ γνωστή ὡς *Καμπανόπετρα*, εἶναι ἐπίσης πρωτοχριστιανική, μέ τρία κλίτη, καί ἀνήκει στίς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ. Οὔτε καί αὐτῆς ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἡ διερεύνηση.

Καί τώρα, πρὶν ὀλοκληρώσουμε μέ τίς ἀραβικές ἐπιδρομές καί τήν σταδιακή ἐγκατάλειψη τῆς Σαλαμίνας, νά θυμήσουμε ὅτι στίς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ. οἱ δύο Ἡράκλειοι, πατέρας καί γιός, ἰδρυσαν στήν Κωνσταντία τό νομισματοκοπεῖο

Ἡ Ἐπανάσταση
τῶν δύο
Ἡρακλείων

τῆς ἐπανάστασής τους, ὅπου γιά δύο χρόνια (608-610) ἔκοβαν τά νομίσματα μέ τά ὁποῖα πλήρωναν τό στρατό τους. Εἶχαν παρέλθει τέσσερις αἰῶνες ἀπό τήν προηγούμενη κοπή νομισμάτων στήν Κύπρο, ἐπί Ἑλιογάβαλου (222 μ.Χ.). Ἀλλά καί ὡς Αὐτοκράτορας, ὁ γιός Ἡράκλειος ἔκοψε νομίσματα στήν Κωνσταντία. Αὐτές οἱ ἰδιαίτερες σχέσεις τῆς Δυναστείας τῶν Ἡρακλειδῶν μέ τήν Κωνσταντία ἴσως μᾶς βοηθήσουν νά ἐρμηνεύσουμε αὐτό πού χαρακτηρίστηκε ὡς «ἑξαλλη πτυχή τῆς ἱστορίας».

Οἱ ἀραβικές
ἐπιδρομές

Στά μέσα τοῦ 7ου αἰ. ἀρχίζουν οἱ ἀραβικές ἐπιδρομές (τό 647, ἐπί Αὐτοκράτορα Κώνστα Β'), οἱ ὁποῖες ἐπιφέρουν μερική, καί ὄχι – ὅπως νομίζαμε ἄλλοτε – ὀλοκληρωτική ἐγκατάλειψη τῆς Κωνσταντίας καί μετοίκηση στήν Ἀμμόχωστο-Ἀρσινόη, νοτιότερα. Τό 649 γίνεται ἡ ἄλωση τῆς Κύπρου ἀπό τόν Μωαβία, ὁ ὁποῖος ὅμως δέχεται ἥττα τό 648 ἀπό τόν Κωνσταντῖνο Πωγωνάτο.

Ὁ γιός τοῦ Πωγωνάτου, ὁ Ἰουστινιανός Β' ὁ Νέος, ὁ ἐπονομασθεῖς καί Ρινότμητος (685-695, 705-711), δέχεται, ὑπογράφοντας συνθήκη μέ τόν Ἀλ-Μαλίκ, τήν οὐδετεροποίηση τῆς Κύπρου καί τή συγκυριαρχία τῶν Βυζαντινῶν μέ τούς Ἀραβες στό νησί. Καί ξαφνικά, τό 691, ἡ μυστηριώδης ὑπόθεση: ὁ Ἰουστινιανός Β' ἐπιβάλλει τή Μετοικεσία, δηλαδή τή μεταφορά τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κύπρου Ἰωάννη καί τοῦ λαοῦ του ἀπό τήν Κωνσταντία στόν Ἑλλησποντο, σέ μιά πόλη πού μετονομάσθηκε Νέα Ἰουστινιανούπολη. Τό τρελό αὐτό γεγονός ἐξυπακούει τή μεταφορά τῶν προνομίων τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κύπρου ἀπό τήν ἐκκλησία τῆς Κωνσταντίας στή Νέα Ἰουστινιανούπολη.

Ἡ Νέα
Ἰουστινιανού-
πολη στήν
Προποντίδα

Ποιά ἦταν ἡ Νέα Ἰουστινιανούπολη δέν γνωρίζαμε μέ ἀκρίβεια, μέχρι πρό τριῶν ἐτῶν, ὅταν ὁ ἀείμνηστος Ἀρχιμανδρίτης Ἑγγλεζάκης ἀνακάλυψε σέ περγαμηνό χειρόγραφο στή Ρώμη τό ἐξῆς σχόλιο περὶ τῆς Νέας Ἰουστινιανουπόλεως: «τὴν νῦν ἐν Κυζίκῳ Ἀρτάκην καλουμένην». Πρόκειται λοιπόν γιά τήν Ἀρτάκην, 10 χλμ. βορειοδυτικά τῆς Κυζίκου, πού ἦταν πρωτεύουσα τοῦ Ἑλλησποντου ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ Β', παράλιο ὄχυρό καί ναύσταθμος πρό τῶν πυλῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Κατ' ἐπέκταση, ἡ ἐγκατάσταση τῶν Σαλαμινίων στήν Ἀρτάκη δέν ἦταν οὔτε τυχαία, οὔτε τόσο τρελή, δεδομένης τῆς φήμης τῶν ναυπηγείων τῆς Κωνσταντίας, ἀλλά μᾶλλον ἐπρόκειτο γιά ἓνα δαιμόνιο σχέδιο τοῦ Ρινότμητου: ἐφόσον λόγω τῆς ἀραβικῆς συγκυριαρχίας στήν Κύπρο ὁ Ἰουστινιανός Β' δέν μποροῦσε νά καρπωθεῖ οὔτε τοὺς φόρους οὔτε τή δραστηριότητα τῶν ναυπηγείων, ἀλλά οὔτε καί τό Αὐτοκέφαλο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, τά μετακόμισε. Ὁ ἐποικισμός, πάντως, ἔληξε τό 699 στό πλαίσιο ἀμοιβαίου ἐπαναπατρισμοῦ Κυπρίων ἀπὸ τό Χαλιφάτο καί ἀπὸ τήν Αὐτοκρατορία. Ἀλλά ἔκτοτε ὁ τίτλος τοῦ Ἀρχιεπισκόπου παραμένει καί δέν ἀναιρεῖται: **Νέας Ἰουστινιανῆς καί πάσης Κύπρου**.

Τό ἀπίστευτο αὐτό καθεστώς τῆς συγκυριαρχίας Ἀραβικοῦ Χαλιφάτου καί Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας διατηρήθηκε στήν Κύπρο γιά τρεῖς αἰῶνες, μέχρι τό 965, ὅταν ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς ἀπάλλαξε τήν Κύπρο ἀπό τοὺς Ἀραβες. Ἐν τῷ μεταξύ ὅμως ἡ Σαλαμίνα-Κωνσταντία εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ ἐντελῶς, καί ἡ ἀρχιεπισκοπική ἔδρα εἶχε μεταφερθεῖ – ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς, πάντως στή διάρκεια τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν – στή νέα διάδοχο τῆς Ἑγκωμης καί τῆς Σαλαμίνας, τήν Ἀμμόχωστο.

Ἀμμόχωστος

Δέν γνωρίζουμε τίποτα γιά τήν ἵδρυση αὐτῆς τῆς πόλης – οὔτε καν ἂν ξεκίνησε ἔχοντας αὐτό τό ὄνομα. Ξέρουμε μόνο ὅτι οἱ Πτολεμαῖοι ἵδρυσαν ἢ μετονόμασαν τουλάχιστον τρεῖς πόλεις τῆς Κύπρου Ἀρσινόη, πρὸς τιμὴν τῆς Ἀρσινόης Β΄ Φιλαδέλφου, ἀδελφῆς καί συζύγου τοῦ Πτολεμαίου Β΄, ἡ ὁποία θεοποιήθηκε μετὰ τό θάνατό της (ca. 270 π.Χ.). Ἡ μία ἀπὸ αὐτές εἶναι ἡ Ἀμμόχωστος, ἀλλὰ παραμένει ἀδιευκρίνιστο ἂν ἱδρύθηκε ὡς Ἀρσινόη τὸν 3ο αἰ. π.Χ., ἢ ἂν ὑπῆρχε ἤδη ἐκεῖ μιά πολίχνη ὀνόματι Ἀμμόχωστος, πού μετονομάσθηκε σέ Ἀρσινόη. Πάντως ὁ Στράβωνας (64 π.Χ.-21 μ.Χ.), πού ἔζησε στό μεταίχμιο 1ου αἰ. π.Χ. καί 1ου αἰ. μ.Χ., ἀναφέρεται στήν Ἀρσινόη ὡς πόλη καί ὡς λιμάνι: «εἴτ' Ἀρσινόη πόλις καὶ λιμὴν» (*Γεωγραφικά*, XIV, 3), ἐνῶ λίγο ἀργότερα, τὸν 2ο αἰ. μ.Χ., ὁ Κλαύδιος Πτολεμαῖος στό πέμπτο βιβλίο τῆς *Γεωγραφικῆς Ὑφηγήσεως*, ὅπου περιγράφει τὴ θέση τῆς Κύπρου, δέν γνωρίζει καμιά Ἀρσινόη:

μετὰ τοὺς Θρόνους τὴν ἄκραν

Πηδάλιον ἄκρον [Ἀμμόχωστος] / 67°⁽¹⁾ 35°20'⁽²⁾

Πεδιαίου ποταμοῦ ἐκβολαὶ / 66°50' 35°20'

Σαλαμῖς / 66°40' 35°30'

Ἑλαία ἄκρα / 67° 35°40'

Οὐρὰ βοὸς / 67°30' 35°50'

(1) γεωγραφικό μήκος

(2) γεωγραφικό πλάτος

Δυστυχῶς, ἡ Ἀμμόχωστος ἔξακολουθεῖ νά θεωρεῖται μεταγενέστερη ἐμβολή στή *Γεωγραφικὴν Ὑφήγησιν*.

Πάντως στό *Σταδιασμό* ἀνώνυμου γεωγράφου τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. (πρόκειται γιά τὸν διάδοχο τῶν ἐλληνικῶν *Περίπλων* τῆς Κλασσικῆς ἐποχῆς πού εἶναι ὁδηγοὶ ναυσιπλοΐας), ὁ ὁποῖος περιέπλευσε τὴν Κύπρο, διαβάζουμε: «Ἀπὸ δὲ τοῦ Πηδαλίου ἐπὶ νήσους στάδιοι [80]· πόλις ἐστὶν ἔρημος, λεγομένη **Ἀμμόχωστος**. Ἔχει δὲ λιμένα παντὶ ἀνέμῳ, ἔχει δὲ ἐν τῇ καταγωγῇ χοιράδας διαφυλάττου». (*Σταδιασμός, ἥτοι Περίπλους τῆς Μεγάλης Θαλάσσης – Stadiasmus maris magni, Cypri periplus*, 304.) Σέ ἐλεύθερη μετάφραση, τό ἀπόσπασμα αὐτό δηλώνει: «εἶναι μιά πόλις ἔρημη, πού τὴ λέν Ἀμμόχωστο καί ἔχει λιμάνι ὅπου μπορεῖς νά καταφύγεις μέ κάθε ἄνεμο. Πρόσεξε ὅμως γιατί ἔχει ξέρες». Σέ ποιά ἐποχὴ ἀναφέρεται; Πότε εἶχε ξεχαστεῖ ἡ πτολεμαϊκὴ Ἀρσινόη, πότε ἐγινε γνωστὴ σάν Ἀμμόχωστος καί γιατί ἦταν ἔρημη ἡ πόλη αὐτὴ πού εἶχε ἓνα τόσο καλὸ φυσικὸ λιμάνι; Κανένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἐρωτηματικά δέν θά ἀπαντηθοῦν, ἐφόσον ἡ τουρκικὴ κατοχὴ μᾶς ἔχει στερῆσει, ἀνάμεσα σέ ἄλλα, καί τό δικαίωμα τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρευνας. Ἀντιμετωπίζουμε ἐδῶ ἓνα ἱστορικό κενὸ διάρκειας δεκατεσσάρων σχεδόν αἰώνων, ἀπὸ

τόν 3ο π.Χ. μέχρι τό 1200 περίπου μ.Χ., γιατί οὔτε γιά τή Βυζαντινή Ἀμμόχωστο ὑπάρχει ὅποιαδήποτε μαρτυρία, παρόλο πού σάν τό μόνο πραγματικό λιμάνι τῆς Κύπρου, πρέπει νά εἶχε ἔστω ἓνα βυζαντινό κάστρο.

Ἡ Ἀμμόχωστος ἀρχίζει νά ἀποκτᾷ σάρκα καί ὀστά – τουλάχιστον στίς γραπτές πηγές – μόλις στά χρόνια τῆς Τρίτης Σταυροφορίας, δηλαδή στό τέλος τοῦ 12ου αἰ., ὅταν τήν Κύπρο κυβερνᾷ ὁ αὐτοανακηρυχθεῖς τό 1181 ἀνεξάρτητος αὐθέντης τῆς νήσου, Ἰσαάκιος Κομνηνός. Τό 1191 ἡ βασιική προσωπικήτητα τῆς Τρίτης Σταυροφορίας, ὁ βασιλιάς τῆς Ἀγγλίας Ριχάρδος ὁ Λεοντόκαρδος, προσάραξε λόγω θαλασσοταραχῆς – ὅπως ἄλλοτε ἡ Ἁγία Ἐλένη – στίς νότιες ἀκτές τῆς Κύπρου, καί ἐπειδή δέν τόν καλοδέχτηκε ὁ Ἰσαάκιος, οὔτε αὐτόν οὔτε τή μέλλουσα σύζυγό του Βερεγγάρια Ναβάρο, οἱ χρονικογράφοι του μᾶς πληροφοροῦν ὅτι, ἐπιδιώκοντας νά συγκρουστεῖ μέ τόν αὐθέντη, κινήθηκε διά ξηρᾶς καί θαλάσσης ἀπό τή Λεμεσό πρὸς τήν Ἀμμόχωστο. Ἀπό τήν Ἀμμόχωστο ὅπου ἀποβιβάστηκε, ὁ Ριχάρδος προχώρησε στό ἐσωτερικό καί αἰχμαλώτισε τόν Ἰσαάκιο στή μάχη τῆς Τρεμιθούνας. Ἔτσι, ἐγινε ἄθελά του κύριος τῆς Κύπρου, τήν ὁποία ξεπούλησε στά γρήγορα στόν νεαρό πρῶην βασιλιά τῶν Ἱεροσολύμων, Γουίδο ντέ Λουζινιάν.

Ἡ Ἀμμόχωστος
στήν
Γ' Σταυροφορία
(1191)

Κατ' αὐτόν τόν τρόπο πέρασε ἡ Κύπρος, τό 1192, ἀπό τή Βυζαντινή Αὐτοκρατορία στά χέρια τῶν Φράγκων Σταυροφόρων τοῦ Οἴκου τῶν Λουζινιανῶν, πού κατάγονταν ἀπό τό Ροίτου τῆς Βόρειας Γαλλίας. Ἔτσι ἀκριβῶς, στό τέλος τοῦ 12ου αἰ., ἰδρύθηκε στήν Κύπρο ἓνα φράγκικο βασίλειο πού, ἐνῶ χρωστοῦσε τή γένεσή του στούς Σταυροφόρους τῆς Δύσης, ἔμελλε νά ζήσει πολύ περισσότερο ἀπό τίς Σταυροφορίες. Γιατί οἱ Ἀραβες ἀνακατέλαβαν τούς Ἁγίους Τόπους καί σταδιακά κατέλυσαν τά χριστιανικά κράτη τῆς Συρίας καί τῆς Παλαιστίνης.

Ἰδρυση τοῦ
Φράγκικου
Βασιλείου
τῆς Κύπρου

Ἀπό τό 1291 καί ἐντεῦθεν, ἡ Κύπρος γίνεται τό μοναδικό καί συγχρόνως τό πλέον προκεχωρημένο χριστιανικό κράτος τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου. Αὐτό ἀκριβῶς πού εἶναι ἀπό τότε ὡς σήμερα. Σ' αὐτή λοιπόν τήν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας, ἡ Ἀμμόχωστος δέν γίνεται ἀπλῶς μιᾷ πόλῃ μέ καλό λιμάνι, ἀλλά ἡ πλουσιότερη καί ἐνδοξότερη πόλῃ τῆς Μεσογείου, ἡ βάση τῆς οἰκονομίας τοῦ κράτους τῶν Λουζινιανῶν καί τό μῆλο τῆς ἔριδος μεταξύ τῶν θαλασσοκράτειρων Δημοκρατιῶν τῆς Γένουας καί τῆς Βενετίας πού ἐμπορεύονται στό λιμάνι τῆς, τό ὁποῖο γιά ἓνα σημαντικό χρονικό διάστημα, τόν 14ο αἰ., μονοπωλεῖ ὡς διαμετακομιστικός σταθμός ὅλο τό ἐμπόριο τῆς Εὐρώπης μέ τήν Ἑγγύς Ἀνατολή. Ἀπό τότε δέν ὑπάρχει ταξιδιώτης πού νά πέρασε ἀπό τήν περιοχή χωρίς νά γράψει γιά τήν Ἀμμόχωστο. Θά μπορούσαμε νά ἀναφερθοῦμε σέ ἑκατοντάδες ταξιδιωτικές περιγραφές, ἀλλά καί στό κρατικό ἀρχεῖο (archivio di stato) τῆς Βενετίας, τῆς Γένουας, τοῦ Βατικανοῦ, ὅπου ἀμέτρητα ἔγγραφα ἀναφέρονται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα στήν Ἀμμόχωστο.

Τό οἰκόσημο τῶν
Λουζινιανῶν:
οἱ πέντε σταυροί
τοῦ βασιλείου τῶν
Ἱεροσολύμων
(εἰκ. 14).

Ἡ μεσαιωνική Ἀμμόχωστος ὅθ' αὖ μιλήσουμε περιληπτικά γιά τήν τοπογραφία τῆς μεσαιωνικῆς πόλης καί γιά τά βασικά ἱστορικά γεγονότα μέχρι τήν κατάληψή της ἀπό τοὺς Τούρκους, τό 1571.

Ὁ Ἀμάλριχος, ἀδελφός καί διάδοχος τοῦ ἰδρυτῆ τοῦ βασιλείου, Γουίδου Λουζινιανοῦ, ὄρισε τό 1196 Λατίνο Ἀρχιεπίσκοπο μέ ἔδρα τή Λευκωσία, καί τρεῖς Λατίνους ἐπισκόπους μέ ἔδρες στήν Πάφο, στή Λεμεσό καί στήν Ἀμμόχωστο. Ἐτσι, τό 1220, ὁ Ὀρθόδοξος Ἀρχιεπίσκοπος, τοῦ ὁποίου ἡ ἔδρα εἶχε μεταφερθεῖ ἀπό τήν Κωνσταντία στήν Ἀμμόχωστο ἀπό τήν ἐποχή τῶν Ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν, ἐξορίζεται στό Ριζοκάρπασο.

Ἀλλά μέχρι καί τήν πτώση τῆς Ἀκρας, ἡ Ἀμμόχωστος παραμένει ἓνα ἀσημαντό χωριό. Ἀκόμα καί τό 1211, πού τήν ἐπισκέφθηκε ὁ ἐπίσκοπος Wilbrand de Oldenburg, δέν εἶχε ὀχυρωθεῖ μέ τό μνημεῖωδες μεσαιωνικό τεῖχος.

(εἰκ. 15)

Ἡ θαυματική ἐξέλιξη θά πραγματοποιηθεῖ σέ ἐλάχιστο χρονικό διάστημα μετά τήν ἄφιξη τῶν χριστιανῶν προσφύγων ἀπό τήν Ἀκρά, τό 1291, ἐπί βασιλείας Ἑρρίκου Β' (1285-1324), στόν ὁποῖο ὁ χρονογράφος Στέφανος Λουζινιάν ἀποδίδει τήν ἑναρξη τῶν ὀχυρωματικῶν ἔργων τῆς πόλης. Ἄν καί τό 1310 ἦταν ἀκόμη ἀτέλειωτο τό κάστρο τοῦ λιμανιοῦ καί ὁ νοτιοανατολικός Προμαχώνας τοῦ Ναυστάθμου, τό μεγαλύτερο μέρος τῶν τειχῶν καί εἰδικά τό τεῖχος κατά μήκος τῆς θάλασσας καί οἱ τάφροι εἶχαν ὀλοκληρωθεῖ ἀπό τόν Ἀμάλριχο, ἀδελφό τοῦ βασιλιᾶ Ἑρρίκου Β', ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε τή διακυβέρνηση τό 1306 ὡς *gubernator et rector* ἀντί τοῦ ἀδελφοῦ του. Ἀργότερα, τό 1368 κατά τόν Λεόντιο Μαχαιρᾶ, κτίστηκε ὁ πύργος στίς ἡσίδες ἀπέναντι

από τό κάστρο στήν εἴσοδο τοῦ λιμανιοῦ, ὥστε τό ἐσωτερικό λιμάνι νά κλείνει μέ ἄλυσίδα.

Μιά κύρια ὁδική ἀρτηρία, πού ὀδηγοῦσε ἀπό τήν *Πύλη τῆς Ξηρᾶς* (ἡ Λεμεσοῦ) στό Παλάτι καί τήν κεντρική πλατεία καί ἀπό κεῖ στήν *Πύλη τῆς Θάλασσας*, διαχωρίζε ἀδρά τήν πόλη σέ δύο περιοχές: βορειοδυτικά στό τμήμα τῶν Λατίνων καί νοτιοανατολικά στό τμήμα τῶν Ὁρθοδόξων.

Μεταξύ 1300-1370 ἡ Famagusta ἀποκτᾷ μυθικά πλούτη, σέ τέτοιο βαθμό ὥστε οἱ περιγραφές πού σώζονται νά μοιάζουν περισσότερο μέ παραμύθια ἀπό τίς «Χίλιες καί μία νύχτες». Ὁ κληρικός Ludolf von Suchen, πού ἐπισκέφθηκε τήν πόλη τό 1336, περιγράφει τήν προίκα τῆς κόρης ἑνός ἀμμοχωστιανοῦ ἐμπόρου, λέγοντας ὅτι μόνο τά κοσμήματά της, πού τά εἶδαν καί τά ἀξιολόγησαν οἱ γάλλοι ἱππότες πού ἦταν μαζί του, ἦταν πολυτιμότερα ἀπό αὐτά τῆς βασίλισσας τῆς Γαλλίας. Σ' αὐτή τήν κοσμοπολίτικη πόλη οἱ ντόπιοι Ἕλληνες ἦταν μειοψηφία σέ σχέση μέ τούς Σύρους Χριστιανούς (ἀραβόφωνους), πού εἶχαν ἔρθει ἀπό τήν Ἀκρα, σάν ἐμποροί καί πρόσφυγες, μετά τό 1291.

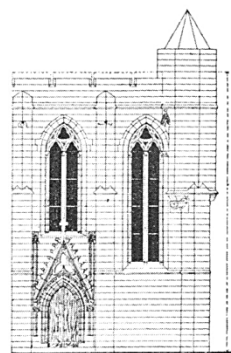
Παροιμιώδης ἦταν ὁ πλοῦτος τῶν Ἀδελφῶν Λαχᾶ, Σύρων Νεστοριανῶν, οἱ ὁποῖοι φιλοξενοῦσαν στά παλάτια τους τόν βασιλιά Πέτρο Α' – καί ἐπίσης τόν δανειοδοτοῦσαν. Ὁ ἑλληνορθόδοξος χρονογράφος τῆς Κύπρου, ὁ Λεόντιος Μαχαιρᾶς, περιγράφει πώς ὁ ἕνας ἀδελφός ἀγόρασε ἔναντι μυθικοῦ ποσοῦ ἕναν ἀμέθυστο, πού στή συνέχεια τόν ἄλεσε στό γουδί μπροστά στόν κατὰπληκτο φιλοξενούμενό του, γιά νά τόν ἀρτῦσει στό φαγητό (κουκιά!) πού προσέφερε.

Σ' αὐτή τήν περίοδο τῆς εὐημερίας, στόν 14ο αἰ. δηλαδή, κτίστηκαν οἱ 300 τόσες ἐκκλησίες τῆς Ἀμμοχώστου. Ὁ περίφημος Καθεδρικός ναός τοῦ Ἀγίου Νικολάου, ὁ ἀντίστοιχος τῆς Ἀγίας Σοφίας στή Λευκωσία, ἀρχίζει νά οἰκοδομεῖται γύρω στό 1300, καί ἡ ἀνέγερση διαρκεῖ γιά δεκαετίες. Ξέρουμε ὅμως ὅτι ὁ Πέτρος Α' ἐστέφθη ἐντός τοῦ Ἀγίου Νικολάου τό 1360. Ὁ Ἅγιος Νικόλαος καθώς καί ὁ Ἅγιος Γεώργιος τῶν Λατίνων (γύρω στά 1325) εἶναι ὑστερογοτθικά κτίρια.

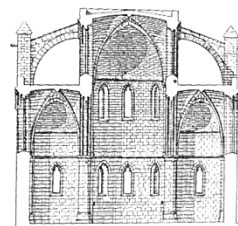
Ὁ ἑλληνορθόδοξος Καθεδρικός τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τῶν Ἑλλήνων ἄρχισε νά κτίζεται σέ γοτθικό στυλ, μέ τίς εἰσφορές τῶν ἑλλήνων ἐμπόρων τῆς Ἀμμοχώστου, ἀνάμεσά τους καί τῶν ἀδελφῶν Λαχᾶ, γύρω στό 1370.

Τό ἐμπορικό μονοπώλιο στό ὁποῖο βασίστηκε ἡ οἰκονομία τῆς Ἀμμοχώστου, ἄρχισε νά ἀνατρέπεται μετά τά μέσα τοῦ 14ου αἰ. Πρῶτα ἦταν, τό 1348, ὁ «Μαῦρος Θάνατος» πού σκότωσε στήν Εὐρώπη περίπου τό ἕνα τέταρτο τοῦ πληθυσμοῦ καί δέν ἄφησε ἀνεπηρέαστη τήν Κύπρο, καί εἰδικά τήν Ἀμμόχωστο πού ἦταν γνωστή ὡς ἀνθυγιεινή περιοχή. Ἡ Ἀμμόχωστος ἀρχίζει τότε νά ὑποφέρει οἰκονομικά, διότι πέφτουν κατακόρυφα οἱ ἐξαγωγές πρός τήν

14ος αἰ.,
τό ἀπόγειο
τοῦ πλοῦτου

Τμήμα βόρειας ὀψης
τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου
Γεωργίου τῶν
Λατίνων (εἰκ. 16).

Τομή τοῦ ναοῦ τοῦ
Ἀγίου Γεωργίου
τῶν Ἑλλήνων
(εἰκ. 17).

Ευρώπη. Τό τελειωτικό κτύπημα όμως θά έρθει μετά τή δολοφονία τοῦ Πέτρου Α΄, τό 1369, ἀπό τήν ἀναπόφευκτη σύγκρουση μεταξύ τῶν Γενουατῶν καί Ἑνετῶν, πού σιγόβραζε γιά χρόνια στήν Ἀμμόχωστο, ὅπου, ἐξαιτίας τῶν ἐμπορικῶν προνομίων πού τούς εἶχαν παραχωρήσει οἱ Λουζινιανοί, ἀναπτύχθηκαν οἱ μεγάλες ἐμπορικές κοινότητες τῆς Γένουας καί τῆς Βενετίας, οἱ ὁποῖες ζοῦσαν κάτω ἀπό ἓνα σχεδόν αὐτόνομο καθεστῶς ἢ καθεμιά.

**Οἱ Γενουάτες
καταλαμβάνουν
τήν Ἀμμόχωστο**

Τά γεγονότα ἔχουν ὥς ἐξῆς: Ἀπό τό 1269, ἐπί Οὔγου Γ΄, πού τό στέμμα τοῦ βασιλείου τῆς Ἱερουσαλήμ περιῆλθε στόν οἶκο τῶν Λουζινιανῶν τῆς Κύπρου, ἄρχισε νά τελεῖται στήν Ἀμμόχωστο ἡ δεύτερη στέψη τῶν Λουζινιανῶν Βασιλέων, ὥς Βασιλέων τῆς Ἱερουσαλήμ, βέβαια κατ' ὄνομα μόνο. Ἔτσι, τό 1372, ὁ νεαρός Πέτρος Β΄, ὅπως καί ὁ πατέρας του πρίν ἀπ' αὐτόν, μετά τή στέψη του ὥς βασιλιά τῆς Κύπρου στόν Καθεδρικό ναό τῆς Ἀγίας Σοφίας στή Λευκωσία, ἦρθε στόν Καθεδρικό τοῦ Ἀγίου Νικολάου τῆς Ἀμμοχώστου γιά τή δεύτερη στέψη του ὥς βασιλιά τῆς Ἱερουσαλήμ. Κατά τήν ἔξοδο ἀπό τόν Καθεδρικό συνηθιζόταν οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Ἑνετικῆς καί Γενουατικῆς κοινότητας νά ὀδηγοῦν τόν βασιλιά ἔφιππο στό παλάτι, κρατώντας τά χαλινάρια τοῦ ἀλόγου του. Αὐτή τή φορά ὅμως καί οἱ δύο ἤθελαν τό δεξι χαλινάρι. Ἐγινε ἡ πρώτη φασαρία, καί τό βράδυ στό γλέντι ξέσπασαν βιαιοπραγίες, καί οἱ ντόπιοι πού ἀνέκαθεν συμπαθοῦσαν τούς Ἑνετούς σκότωσαν Γενουάτες καί λεηλάτησαν τίς περιουσίες τους.

Ἀλλά καί ὁ Πέτρος Β΄ δέν ἦταν λιγότερο ἐχθρικός πρὸς τούς Γενουάτες. Διεφώνησε μέ τόν *Podesta* τῶν Γενουατῶν ὥς πρὸς τό ὕψος τῶν ἀποζημιώσεων καί ἐπιπλέον συνέλαβε τά γενουατικά πλοῖα καί φυλάκισε Γενουάτες πολίτες. Ἀποτέλεσμα: ἡ Γένουα ἔστειλε τό στόλο της στήν Ἀμμόχωστο, καί σέ λίγο κρατοῦσαν αἰχμάλωτους στό κάστρο τῆς Ἀμμοχώστου καί τόν βασιλιά καί τή μητέρα του, Ἐλεονόρα τῆς Ἀραγωνίας. Ἀκολούθησε ἡ κατάληψη τῆς πρωτεύουσας Λευκωσίας, καί ἔτσι τόν ἐπόμενο χρόνο, τό 1374, ὑπογράφεται μιὰ ἀτιμωτική συμφωνία πού ὄχι μόνο ὑποχρεώνει τούς Λουζινιανούς νά καταβάλουν βαριές ἀποζημιώσεις ἑκατομμυρίων, ἀλλά ἐπιπλέον οἱ Γενουάτες κρατοῦν τήν Ἀμμόχωστο ὑπό ὀμηρεία.

Τό ἀποτέλεσμα ἑνὸς αἰῶνα κακῶν σχέσεων τῶν Λουζινιανῶν μέ τούς Γενουάτες ὀδήγησε στήν πλήρη κατάρρευση τῆς οἰκονομίας τοῦ βασιλείου καί στήν ἐξαθλίωση τοῦ ἐμπορίου τῆς Ἀμμοχώστου, ἀλλά καί τῆς ἴδιας τῆς πόλης, ἡ ὁποία παρέμεινε ὑπό γενουατική κατοχή γιά τά ἐπόμενα 90 χρόνια (1374-1464). Ἀπό αὐτή τή στιγμή ἡ ἱστορία τοῦ Φραγκικοῦ βασιλείου τῆς Κύπρου εἶναι μιὰ ἀτέλειωτη ἀλυσίδα ἀπό κακουχίες καί ἥττες, πού ἐπιπλέον ἐξελίσσονται σέ ἐμφύλιο σπαραγμό, μετά τό θάνατο τοῦ Ἰωάννη Β΄, τό 1456.

**Καρόλotta ἐναντίον
Ἰακώβου: ὁ ἐμφύ-
λιος σπαραγμός**

Ὁ βασιλιάς Ἰωάννης Β΄ δέν κατόρθωσε τίποτα ἄλλο κατά τή διάρκεια τῆς βασιλείας του πέρα ἀπό τό νά ἀποκτήσει, ἀπό τή φοβερή ἐλληνίδα σύζυγό

του, Ἑλένη Παλαιολογίνα, μιά κόρη, τὴν Καρλόττα, καὶ ἀπὸ τὴν ἐξίσου φοβερὴ ἐρωμένη του, Μαριέττα τῆς Πάτρας (*la camarde*, ἡ Κοψομούττενα), ἕνα γιό, τὸν θρυλικὸ καὶ ἀμείλικτο Ἰάκωβο τὸν Μπάσταρδο. Ἡ νόμιμη διάδοχος καὶ ὁ ἑτεροθαλὴς ἀδελφὸς συγκρούστηκαν σὲ ἕναν ἀνηλεὲς πόλεμο μέχρι ἐσχάτων γιὰ τὴ διαδοχὴ. Κέρδισε ὁ Μπάσταρδος, ὁ ὁποῖος βασιλεύσεως ὡς Ἰάκωβος Β΄. Σὲ αὐτὸν ὀφείλεται ἡ ἀνακατάληψη τῆς Ἀμμοχώστου ὕστερα ἀπὸ τέσσερα χρόνια ἀποκλεισμοῦ (1460-1464) τῶν Γενουατῶν. Ξέρουμε τὸ καθεστῆς γιὰ αὐτὸν τὸν μακιαβελικὸ ἡγεμόνα, ἀπὸ τὸν γαλλοκύπριο χρονολόγο Γεώργιο Βουστρώνιο, ὁ ὁποῖος, ἂν καὶ ἦταν πιστότατος φίλος καὶ ἀκόλουθός του, περιγράφει ἀμερόληπτα τὴ σκληρότητα, τίς βιαιοπραγίες ἀλλὰ καὶ τὰ κατορθώματα τῆς χαρισματικῆς προσωπικότητάς τοῦ τελευταίου βασιλιά τῆς Κύπρου.

Ἡ Ἀμμοχώστος τὴν ὁποία ξαναένωσε μὲ τὸ ὑπόλοιπο βασίλειο τὸ 1464, εἶδε τὸ 1472 νὰ τελοῦνται στὸν Καθεδρικό τοῦ Ἁγίου Νικολάου οἱ γάμοι του μὲ τὴ δεκαοχτάχρονη Αἰκατερίνη Κορνάρο, τὴν υἱοθετημένη κόρη τῆς Γαληνοτάτης Δημοκρατίας τοῦ Ἁγίου Μάρκου. Εἶδε ὅμως πρὶν περάσει ἕνας χρόνος καὶ τὸ θάνατό του. Κυνηγοῦσε στὴν περιοχὴ μέσα στίς ζέστες τοῦ Ἰούνη. Ἀρρώστησε καὶ πέθανε στὸ παλάτι τῆς Ἀμμοχώστου στὰ 33 τοῦ χρόνια, πρὶν γεννηθεῖ ὁ γιός του, πού κι αὐτὸς πέθανε λίγο μετὰ τὴ βάφτισή του. Στὴ σαρκοφάγο του, πού τοποθετήθηκε μέσα στὸν Ἁγιο Νικόλαο, ὑπῆρχε ἡ ἀκόλουθη ἐπιγραφή (ἐλεύθερη μετάφραση):

«Δόξα στὸν Ἰάκωβο τὸν Λουζινιανό, τὸν βασιλιά τῶν Ἱεροσολύμων, τῆς Κύπρου καὶ τῆς Ἀρμενίας, γιὰ τὰ εὐγενικά του κατορθώματα καὶ τὸ θρίαμβό του κατὰ τῶν ἐχθρῶν. Διεκδικώντας τίς τιμές πού τοῦ ἀρνήθηκαν, αὐτὸς ὁ νέος καίσαρας εἰσέβαλε καὶ κατέλαβε τὸ βασίλειο τῆς Κύπρου, ὑπέταξε τὸν Ἀμεγούσθο, συμπαράταχθηκε μὲ τὴν ἐνετικὴ δύναμη καὶ ἐνώθηκε σὲ γάμο μὲ τὴν κόρη τῆς Βενετίας, Κατερίνα, ὁμοία θεᾶς σὲ ὁμορφιά. Σεβαστός, σοφός, μεγαλόκαρδος πρίγκιπας, πού ξεπερνοῦσε τοὺς πάντες στὰ ὅπλα καὶ στὸν πόλεμο. Ἄγριος θάνατος τὸν κτύπησε στίς 6 Ἰουλίου τοῦ 1473, σὲ 130 ἔτος τῆς βασιλείας του, στὰ 33 χρόνια τῆς ζωῆς του, καὶ σκότωσε στὸ λίκνο του τὸν γιό πού γεννήθηκε μετὰ θάνατον. Ἡ Κατερίνα ἡ Ἑνετὴ, ἡ βασίλισσα σύζυγός του, ἀνήγειρε αὐτὸ τὸ μνημεῖο. Ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ Φραγκίσκος, Ἐπίσκοπος Ἀμμοχώστου, συνέταξε αὐτὸν τὸν ἐπιτάφιο».

Ἔτσι, τὸ 1474, στὰ 19 τοῦ χρόνια, ἡ Κατερίνα Κορνάρο, ἡ Ἑνετὴ, γίνεται βασίλισσα τῆς Κύπρου. Ζώντας ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στὸ βασιλικὸ παλάτι τῆς Ἀμμοχώστου ἀντιμετώπισε – μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ἐνετικοῦ στόλου – στάσεις, προδοσίες, αἰχμαλωσίες. Πάντως βασιλεύσεως γιὰ δεκαπέντε χρόνια, πρὶν ἀναγκασθεῖ νὰ παραδώσει τὸ βασίλειό της, γιὰ νὰ διακυβερνηθεῖ ἀπὸ τὴ Δημοκρατία τοῦ Ἁγίου Μάρκου. Ἡ τελετὴ τῆς μεταβίβασης τῆς ἐξουσίας ἐγινε στίς 26 Φεβρουαρίου 1489 μέσα στὸν Καθεδρικό ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου.

Ἰάκωβος Β΄ καὶ
Κατερίνα Κορνάρο

Πρόσοψη
Καθεδρικοῦ ναοῦ
Ἁγίου Νικολάου
Ἀμμοχώστου
(εἰκ. 18).

Ἡ Κατερίνα Κορνάρο
ἀναχωρεῖ ἀπὸ τῆ
Βενετίας μὲ προορισμό
τὴν Κύπρο. Σχέδιο μὲ
μολύβι (εἰκ. 19).

Ἑνετοκρατία

Ὅταν οἱ Ἑνετοὶ ἀνέλαβαν τὴ διοίκηση τῆς Κύπρου σὺν τέλος τοῦ 15ου αἰ. ἤξεραν πολὺ καλὰ ὅτι ἐπρόκειτο νὰ τὴν κρατήσουν μὲ τὰ δόντια ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἡ Βενετία, ἐξαιτίας τῶν ὑπερπόντιων κτήσεών της στὴ Μεσόγειο καὶ εἰδικὰ σὺν Αἰγαῖο, ἦταν ἡ κατεξοχὴν εὐρωπαϊκὴ δύναμις πού ἀνέλαβε, μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης, νὰ ἀναχαιτίσει τὴν τουρκικὴ ἐπέλαση στὴ Μεσόγειο. Στὰ ὀγδόντα μόλις χρόνια πού κατάφερε νὰ κρατήσει τὴν Κύπρο, τὸ νησί ἐγινε γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ τὸ ἀνατολικότερο προπύργιο τῆς ἀντίστασης τοῦ Χριστιανισμοῦ.

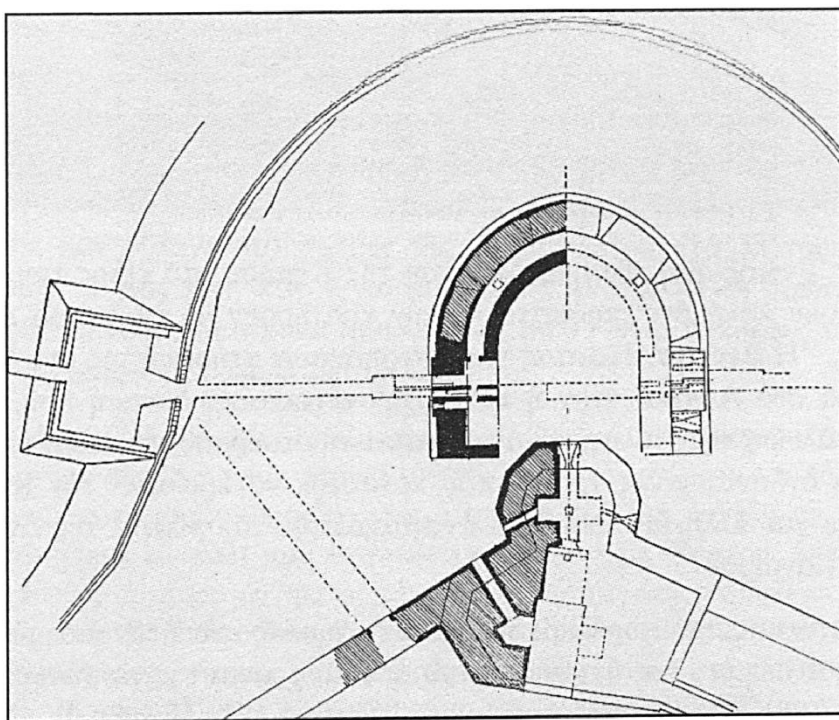
Ἡ Ἀμμόχωστος πού παρέλαβε ἡ Ἑνετικὴ Δημοκρατία ἦταν μιὰ πόλη ἀνθυγιεινὴ, ἐξαθλιωμένη καὶ ἡμιερειπωμένη ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς γενοικιακῆς κατάληψης καὶ τῆς τετράχρονης πολιορκίας της ἀπὸ τὸν Ἰάκωβο Β'. Ἐξαιτίας τοῦ ὀθωμανικοῦ κινδύνου, οἱ Ἑνετοὶ ἀναγκάστηκαν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν ἀθλιότητα ἀλλὰ καὶ τὴν ἀναχρονιστικὴτητα τῆς ἀμυνας τῶν τειχῶν, καὶ ἔτσι τὸ ἐμπόριο καὶ ἡ οἰκονομία ἀφέθησαν σὲ δεύτερη μοῖρα, καὶ οὐδέποτε ἀνέκαμψαν.

Ἀναπαλαίωση τῶν τειχῶν

Σὲ ἀναφορὰ τοῦ διοικητῆ Ἀσκάνιο Σαβορνιάνο πρὸς τὴ σινιορία τῆς Βενετίας, τονίζεται ἡ κακὴ κατάσταση τῶν δώδεκα στρογγυλῶν πύργων, οἱ ὅποιοι ἦσαν παλαιοῦ, φράγκικου τύπου, καὶ ἀδυνατοῦσαν νὰ ἀντέξουν σὲ μιὰ πολιορκία μὲ κανόνια. Ἔτσι, οἱ Ἑνετοὶ μηχανικοὶ ἔκαναν σημαντικὲς μετατροπές, ἰδιαίτερα στοὺς προμαχῶνες, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ ἀντέχουν σὲ νέες μεθόδους πολιορκίας μὲ κανονιοβολισμό. Τὰ σχέδια τῆς ἀναπαλαίωσης τῶν

προμαχώνων είναι σέ μεγάλο βαθμό έργο του νεαρού μηχανικού Giovanni Girolamo Sanmichele, ό όποιος άρρώστησε καί πέθανε στην άνθυγιεινή πόλη της Άμμοχώστου κατά τή διάρκεια της άποστολής του.

Μπροστά από τόν πύργο της Πύλης της Ξηράς χτίστηκε, τό 1544, ένα ειδικό σύστημα προστασίας της κύριας εισόδου της πόλης: ό μνημειώδης Προμαχώνας του Τοξότη (36 πόδια ύψος), ό όποιος δέχτηκε όλο τό βάρος της τουρκικής πολιορκίας του 1570-71. Άπέναντι από τόν Τοξότη (Ραμπελέν), καί σέ όλο τό μήκος της νότιας πλευράς των τειχών, μέχρι τόν Άρσενάλε, δηλαδή τόν προμαχώνα του Ναυστάθμου, στήθηκαν τά τουρκικά κανόνια. Η νότια ήταν πάντοτε ή αδύνατη πλευρά των τειχών, σέ αντίθεση μέ τή βόρεια, όπου ό τεράστιος Προμαχώνας Μαρτινέγκο έγινε τόσο ισχυρός, ώστε οί Τουρκοί σέ όλη τή διάρκεια της πολιορκίας δέν διανοήθηκαν νά του έπιτεθούν.

Ό Προμαχώνας του Τοξότη (Ραμπελέν) μπροστά από τόν πύργο της Πύλης της Ξηράς (είκ. 20).

Τά τείχη της Άμμοχώστου, όπως τά βλέπουμε σήμερα, είναι δείγμα άναγεννησιακής άμυντικής άρχιτεκτονικής του 16ου αϊ. Είναι από πέτρα μόνο καί έχουν πάχος από 4 ως 6 μέτρα. Οί τάφροι όλόγυρα είναι άποτέλεσμα προσηκτικής λατόμευσης.

Τό κάστρο του λιμανιού πού είναι καί τό άρχαιότερο σημείο της μεσαιωνικής πόλης, είχε τή δική του ξεχωριστή τάφρο, ώστε νά μπορεί νά απομονώνει την πόλη από τό λιμάνι. Επί Ένετών έγινε φυλακή. Σέ αυτόν τόν Πύργο τοποθέτησε ό Σαΐπηρ τήν τραγωδία του Όθέλλου του Μόρο, του μελαμψού ένετου διοικητή της Άμμοχώστου.

Ό Πύργος του Όθέλλου

«Famagusta».

Τρισδιάστατη άποψη
τῆς πόλης, ιδιαίτερα
σημαντική γιὰ τὴ
μελέτη τοῦ
ὀχυρωματικοῦ
συστήματος ἐπὶ
Ἑνετῶν
(εἰκ. 21).

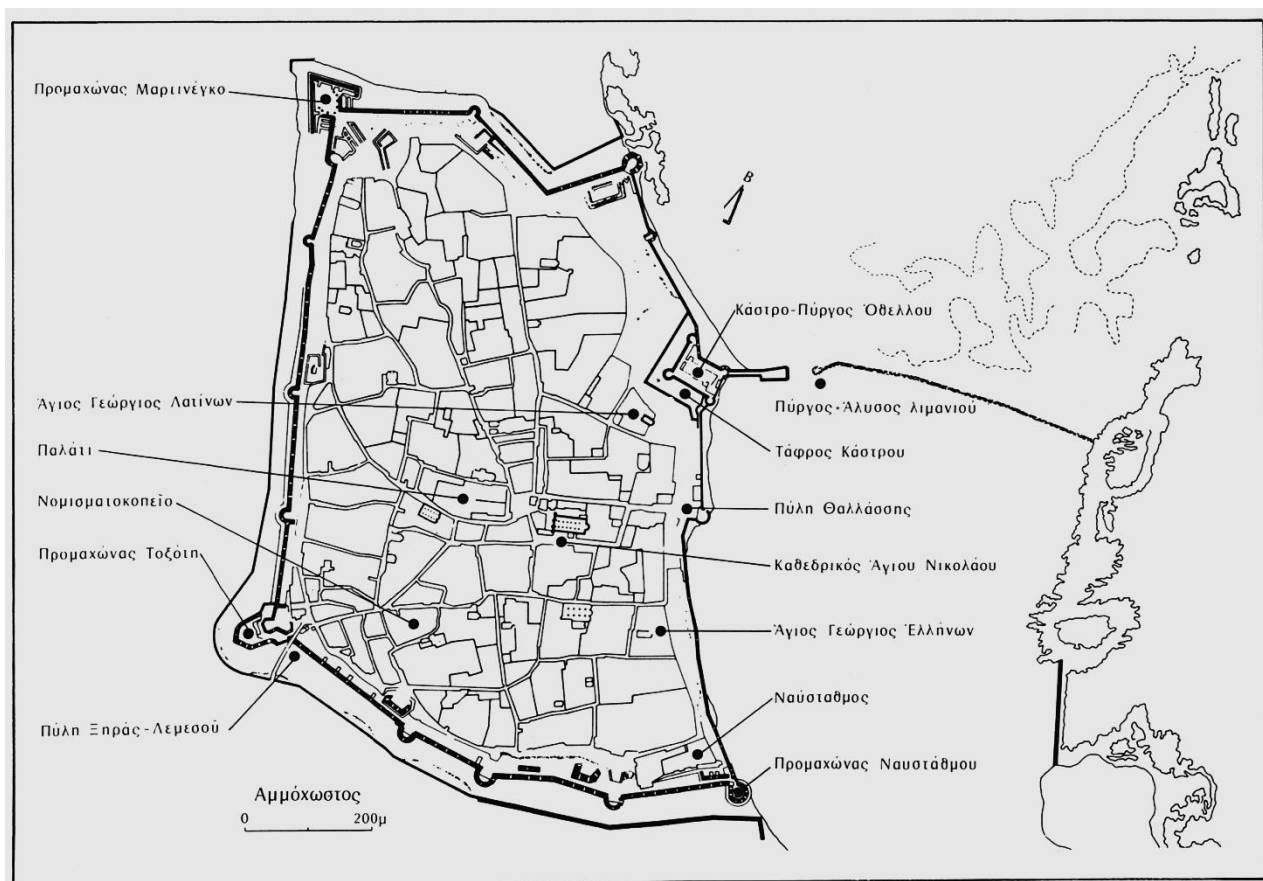
Ἡ Πύλη τῆς Θάλασσας εἶναι ἡ μόνη πού πρόλαβαν οἱ Ἑνετοὶ νὰ διακοσμήσουν. Χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 1496, καὶ ἡ ἐντοιχισμένη πλάκα μέ τὸ λιοντάρι τοῦ Ἁγίου Μάρκου εἶναι ἀπὸ μάρμαρα τῆς Σαλαμίνας. Νότια τῆς Πύλης τῆς Θάλασσας, ξεχωριστά ἀπὸ τὸ ἐμπορικό λιμάνι, ἦταν ὁ ναύσταθμος καὶ τὸ ναυπηγεῖο. Τὰ πλοῖα κτίζονταν μέσα ἀπὸ τὰ τεῖχη, καὶ δύο αἰῶνες μετὰ τὴν τουρκικὴ κατάληψη, τὸ 1760, ὁ Abbé Giovanni Mariti εἶδε τὸ ναυπηγεῖο ἐγκαταλελειμμένο ἀλλὰ σχεδὸν ἀνέπαφο.

Οἱ Ἑνετοὶ ἐκλείσαν τὸ κανάλι στὴ νησίδα τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης, γιὰ νὰ βελτιώσουν αὐτὸν τὸν φυσικό κυματοθραύστη πού προστάτενε τὸ ἐσωτερικό λιμάνι τῆς Ἀμμοχώστου. Ἡ ἄμυνα τοῦ ἐσωτερικοῦ λιμανιοῦ, τὸ ὁποῖο σήκωνε μόνο δέκα γαλέρες, στηριζόταν στὸν πύργο μέ τὴν ἄλυσο ἀπέναντι ἀπὸ τὸν Πύργο τοῦ Ὁθέλλου.

Ἡ πόλη ἐντὸς τῶν τειχῶν ἄρχισε νὰ ἀνοικοδομεῖται ἀπὸ τοὺς Ἑνετοὺς μετὰ τὸ 1507. Τὸ Παλάτι τῶν Λουζινιανῶν, ἀπέναντι ἀπὸ τὸν Καθεδρικό ναό, τὸ ὁποῖο κρύβεται πίσω ἀπὸ τὴν ἐνετικὴ πρόσοψη τοῦ 16ου αἰ., ἔγινε ἡ ἐπίσημη διαμονὴ τοῦ ἐνετοῦ διοικητῆ καὶ ἀργότερα κονάκι τῶν Τούρκων.

Ἡ τουρκικὴ
πολιορκία
(1570-71)

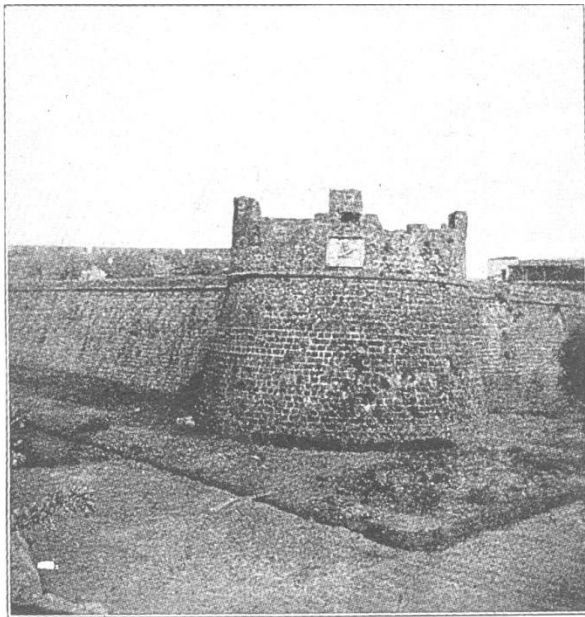
Ὅμως τὰ ἀμυντικά ἔργα τῶν Ἑνετῶν, τόσο στὴν πρωτεύουσα Λευκωσία ὅσο καὶ στὴν Ἀμμόχωστο, δὲν ἐμπόδισαν τὴν τουρκικὴ εἰσβολή τοῦ 1570. Στὰ περίφημα τοπογραφικά πλάνα τῆς πολιορκίας τῆς Ἀμμοχώστου τοῦ Mario Kartaro καὶ τοῦ Steffano Gibellino (A. & J. Stylianou, *The History of the Cartography of Cyprus*, 58-59) τὰ ὁποῖα ἐκδόθηκαν καὶ κυκλοφόρησαν στὴν Εὐρώπη τὸ 1571 – ἔτος τῆς ἄλωσης τῆς Ἀμμοχώστου – οἱ εὐθεῖες γραμμὲς δηλώνουν τίς βολές τῶν κανονιῶν τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ πού εἶναι στρατοπεδευμένος ὁλόγυρα στὴν ἀποκλεισμένη πόλη.

(χάρτης 4)

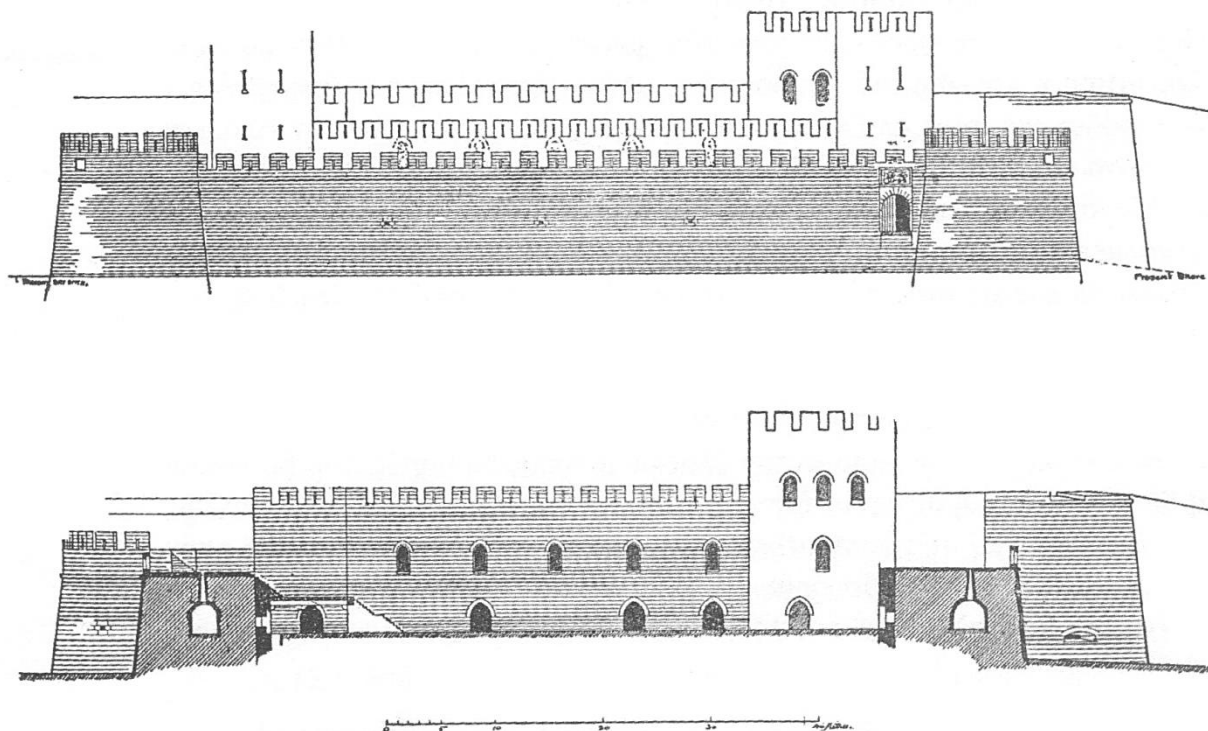
«Famagosta»: Τοπογραφικό σχέδιο Ἀμμοχώστου, τό ὁποῖο παρουσιάζει τήν πολιορκία μέ τά τουρκικά στρατεύματα ἔξω ἀπό τά τείχη τῆς πόλης (εἰκ. 22).

Γωνιακός πύργος καί τάφρος του «Πύργου του Όθέλλου», από G. Jeffery (είκ. 23).

Ἡ Πύλη τῆς Θάλασσας ἀπὸ G. Jeffery (είκ. 24).

Σχέδιο τοῦ κάστρου τοῦ λιμανιοῦ, γνωστοῦ καί ὡς «Πύργος τοῦ Όθέλλου», ἀπὸ G. Jeffery (είκ. 25).

Δέν ξέρω τί νά ἐπιλέξω νά ἀναφέρω καί τί νά ἀφήσω πίσω ἀπό τό τεράστιο ἱστορικό ὕλικό, καί ἐννοῶ μόνο αὐτό πού εἶναι σύγχρονο μέ τήν πολιορκία. Σέ ὅλη τήν Εὐρώπη τυπώνονταν εἰδικοί χάρτες τῆς Κύπρου γιά νά πληροφοροῦν γι' αὐτή τήν καθοριστική σύγκρουση τοῦ Χριστιανισμοῦ μέ τοὺς Ὀθωμανούς. Στά ἀγγλικά, γαλλικά, ἰταλικά, ἰσπανικά κυκλοφοροῦσαν εἰδικά πολεμικά δελτία πού ἔδιναν ἀναφορές ὡς πρός τήν ἐξέλιξη τῆς πολιορκίας πού ἄρχισε στίς 17 Σεπτεμβρίου 1570, δηλαδή οὔτε δέκα μέρες μετά τήν κατάληψη τῆς Λεκωσίας, καί κράτησε ὡς τόν Αὐγούστο τοῦ ἐπόμενου ἔτους. Ἡ Βενετία κλονίζεται ἀπό τό χαμό τῆς Κύπρου. Ἦδη ἀπό τό 1572 ἀρχίζουν νά κυκλοφοροῦν ἱστορικά βιβλία, ὅπως αὐτό τοῦ Ioanni Contarini, πού ἀσχολοῦνται μέ τόν «Πόλεμο τῆς Κύπρου» (*De Bello Cyprio*), ὁ ὁποῖος ἀπασχολεῖ καί δύο ἀπό τοὺς κορυφαίους ἐπίσημους ἱστοριογράφους τῆς Ἑνετικῆς Δημοκρατίας: τόν Paolo Paruta καί τόν διάδοχό του, Andrea Morosini.

Ἦταν ὅμως τυχερή ἡ Ἀμμόχωστος. Γιατί δέν μπορούσαν νά τήν εἶχαν ὑπερασπιστεῖ ἀξιότεροι ἄνδρες, οὔτε ἂν ἦταν γέννημα καί θρέμμα της. Στρατιωτικός διοικητής τῆς Ἀμμοχώστου ἦταν ὁ Μαρκαντώνιος Βραγαδίνος.

Οἱ ὑπερασπιστές
τῆς Ἀμμοχώστου

Ἀπό τήν ἀναφορά τοῦ Νέστορα Μαρτινέγκο, ἐνετοῦ εὐγενῆ ὁ ὁποῖος ἔζησε ὅλη τήν πολιορκία, πολέμησε, συνελήφθη αἰχμάλωτος τῶν Τούρκων, δραπέτευσε καί ἐπέστρεψε στή Βενετία τό 1572, γνωρίζουμε μέ κάθε λεπτομέρεια πῶς ὕστερα ἀπό ἕξι ἐπιθέσεις (μεταξύ Ἰουνίου καί Αὐγούστου 1571) τῶν Τούρκων πού ἀποκρούστηκαν, δέν εἶχε μείνει στήν πόλη οὔτε νερό οὔτε ἄλλος γάτος ἢ μουλάρι γιά νά φαγωθεῖ. Ἀλλά, ἐπιπλέον, δέν ὑπῆρχαν πιά πολεμοφόδια γιά τοὺς ἐπιζῶντες ὑπερασπιστές, οἱ ὁποῖοι ζήτησαν ἀπό τόν Βραγαδίνο νά διαπραγματευθεῖ μιά ἐντιμη συμφωνία παράδοσης τῆς πόλης στόν Μουσταφᾶ Πασᾶ. Στούς ἴδιους καί στίς οἰκογένειές τους θά ἐπιτρεπόταν νά μεταφερθοῦν μέ πλοῖα πρός τήν Κρήτη, ἐνῶ οἱ ὀρθόδοξοι Ἕλληνες κάτοικοι θά ἔμεναν στήν πόλη, γιά νά συνεχίσουν «ἀνενόχλητα» τή ζωή τους κάτω ἀπό ὀθωμανική διοίκηση.

Φυσικά ὁ Μουσταφᾶς ὑπέγραψε τή συνθήκη αὐτή χωρίς δισταγμό. Τό ἴδιο ἔκαναν πρὶν καί ὕστερα ἀπὸ αὐτόν ὅλοι οἱ τοῦρκοι διοικητές πού βρέθηκαν στή θέση του. Καί ἡ συνέχεια ἦταν πάντοτε ἡ ἴδια. Βρίσκω ὅτι εἶναι ἐντελῶς περιττό νά μποῦμε στίς λεπτομέρειες τῆς σφαγῆς πού ἀκολούθησε καί στήν αἰχμαλωσία ἐκείνων πού θεωρήθηκαν κατάλληλοι νά ὑπηρετήσουν ὡς σκλάβοι. Γιά τόν Βραγαδίνο ὅμως, ὁ Μουσταφᾶς διάλεξε ἓνα ἀτέλειωτο μαρτύριο πού ὁλοκληρώθηκε μέ τό γδάρσιμό του.

Τό μαρτύριο
τοῦ Βραγαδίνου

Στήν ἱστορική μνήμη τοῦ Κυπριακοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὁ ὑπερασπιστής τῆς Ἀμμοχώστου, ὁ Μαρκαντώνιος Βραγαδίνος, εἶναι ἓνας γνήσιος ἀπόγονος τοῦ Τεύκρου, τοῦ Ὀνήσιλου, τοῦ Εὐαγόρα. Ὅπως ἄλλοτε οἱ Σαλαμῖνιοι περιμέ-

ναν τήν κατάλληλη στιγμή γιά νά τιμήσουν τόν τελευταῖο τους βασιλιά, τόν Νικοκρέοντα, ἔτσι καί οἱ Ἀμμοχωστῖανοί, 400 χρόνια μετά τόν φρικτό θάνατο τοῦ Βραγαδίνου στά χέρια τοῦ Μουσταφᾶ Πασᾶ, ἔφεραν στήν Κύπρο, μέ πρωτοβουλία τοῦ αἰμίνηστου εὐπατρίδη Εὐάγγελου Λούη Λουῖζου, τοὺς ἀπόγονους τῆς ἐνετικῆς οἰκογένειας τῶν Βραγαδίνων καί τέλεσαν τό μνημόσυνο τοῦ ἥρωα στό βράχο τοῦ Ἀἰ Γιώργη τοῦ Ξορινοῦ, ὅπου οἱ ντόπιοι εἶχαν θάψει κρυφά ὅ,τι ἀπέμεινε ἀπό τό σῶμα του ὕστερα ἀπό τό μαρτύριο.

Τό μαρτύριο τοῦ
Μαρκαντώνιου
Βραγαδίνου.
Ξυλογραφία
(εἰκ. 26).

Τουρκοκρατία

Ἀπό τό 1571 πού ἄρχισε ἡ τουρκική κατοχή – καί γιά τά ἐπόμενα 300 χρόνια πού κράτησε (1879) – κανένας Χριστιανός δέν ἐπιτρεπόταν νά ζήσει ἐντός τῶν τειχῶν. Καί στήν ἀρχή οὔτε χριστιανικό καράβι μπορούσε νά προσεγγίσει τό λιμάνι της. Ἔτσι, τόν 17ο αἰ. ἦταν πιά μιά ἔρημη πόλη, πού εἶχε γίνει λατομεῖο.

Ὅταν τόν 18ο αἰ. οἱ Τοῦρκοι ἄρχισαν νά ἐπιτρέπουν τήν εἴσοδο στή μαρμαρωμένη πόλη, ὁ Abbé Giovanni Mariti, πού τήν ἐπισκέφθηκε γύρω στό 1760, μᾶς περιγράφει στό βιβλίο του *Viaggi per l'isola di Cipro* (1769) ὅτι στό λιμάνι μόνο ἄδεια καράβια μπορούσαν νά μποῦν, γιατί δέν εἶχε πιά βάθος ἀπό τήν ἰλύ πού εἶχε ἐναποθέσει ὁ ποταμός καί ἀπό τήν ἀκαθαροσία. Εἶδε τά ἐρείπια τοῦ ναυπηγείου ὅπου κτίζονταν ἄλλοτε οἱ ἐνετικές γαλέρες, καί κοντά στό βόρειο τείχος, τό χυτήριο τῶν κανονιῶν, ἀνέπαφο, μέ ὅλα τά σύνεργα ἀφημένα. Στήν πλατεία, κοντά στό παλάτι τοῦ κυβερνήτη, ἦταν τό ὄπλοστάσιο, ἀκόμη γεμάτο μέ ὅπλα τοῦ 1570 καί ἀρχαιότερα. Οἱ Τοῦρκοι, λέει, μόλις τότε εἶχαν σκεφτεῖ νά τό σφραγίσουν, κτίζοντας τίς εἰσόδους, γιά νά ἀποτρέψουν ἐνοπλή ἐξέγερση!

«Ποιός θά τό πίστευε;», συνεχίζει, «τέτοια ἐγκατάλειψη, πού μόνο 200 ψυχές ζοῦν μέσα στήν πόλη. Τά ἀρχαῖα σπίτια συνεχῶς πωλοῦνται καί οἱ ἀγοραστές τά κατεδαφίζουν γιά νά πάρουν τήν ξυλεία τους, ἀλλά ἀπαγορεύεται αὐ-

στηρά νά πάρουν τίς πέτρες, γι' αὐτό καί βλέπεις παντοῦ βουνά ἀπό πέτρες. Δέν ὑπάρχει ἐμπόριο ἀλλά σπανίως κάποιο εὐρωπαϊκό πλοῖο προσαράσσει μέ τήν ἐλπίδα νά ἀνεφοδιαστεῖ».

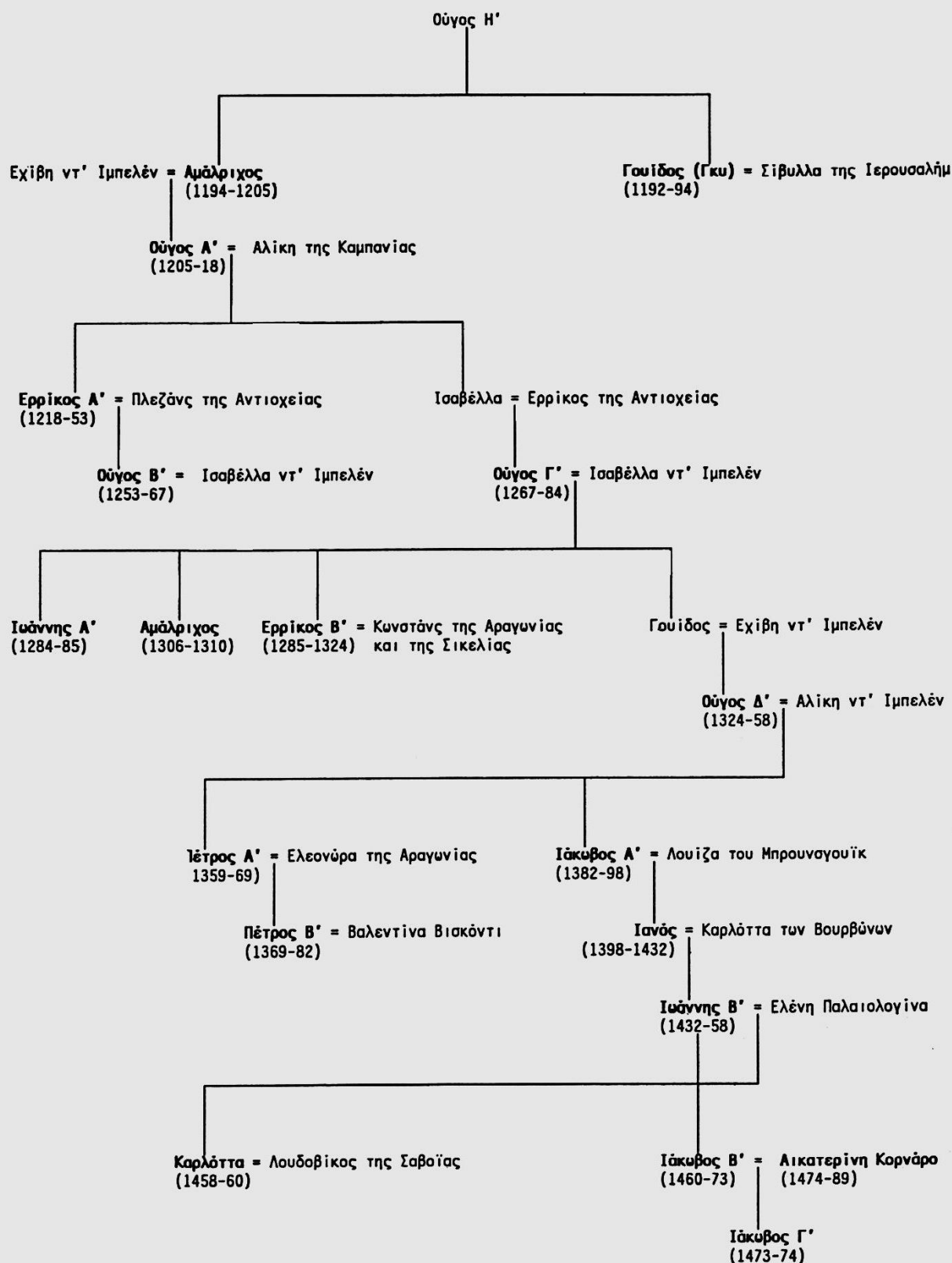
Ἀλλά ὁ Mariti κλείνει μέ τό ἐξῆς σχόλιο: «Ἐξω ἀπό τά τείχη, νοτίως τῆς Ἀμμοχώστου, κατά μήκος τῆς ἀκτῆς ὑπάρχουν κῆποι γεμάτοι λεμονόδεντρα καί ἄλλα ἐσπεριδοειδή. Καί κοντά στούς κήπους εἶναι τό χωριό Βαρόσσα, στό ὁποῖο ὑπάρχουν ἐλληνικές, ὀρθόδοξες ἐκκλησίες». Διωγμένοι ἀπό τήν ἀπαγορευμένη πόλη, οἱ Ἕλληνες ἄρχισαν ἔξω ἀπό τά τείχη, ὅλο νοτιότερα, μιά νέα ζωή. Ἀπό τήν τέφρα τῆς μεσαιωνικῆς Ἀμμοχώστου γεννήθηκε ἡ ἐκτός τῶν τειχῶν Ἀμμόχωστος, τό Βαρώσι τῶν λεμονοκήπων, πού ἦταν καί αὐτοῦ γραφτό του νά ξαναγίνει ἀπό τόν Αὐγούστο τοῦ 1974 μιά μαρμαρωμένη πόλη. Ἀλλά αὕτη εἶναι μιά ἄλλη ἱστορία.

(εἰκ. 27)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ και ΕΙΚΟΝΩΝ
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ
ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ο ΟΙΚΟΣ ΤΩΝ ΛΟΥΖΙΝΙΑΝΩΝ

(είκ. 28)

ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΚΑΙ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Χάρτης 1: 'Ο πρώτος έγκυρος γεωλογικός χάρτης τής Κύπρου. Δημοσιεύτηκε τό 1860 στό Παρίσι από τούς Α. Gaudry καί Α. Damour. Χαρτογραφική συλλογή Π.Ι.Τ.Κ.

Χάρτης 2: 'Αρχαιολογικός χώρος 'Εγκωμης. Βασισμένο σέ σχεδιάγραμμα από C. F. A. Schaeffer, *Alasia I*. (Paris 1971).

Χάρτης 3: 'Αρχαιολογικός χώρος Σαλαμίνας. Βασισμένο σέ σχεδιάγραμμα από Μ. Yon (ed.) *Salamine de Chypre* (Lyon 1980).

Χάρτης 4: Σχεδιάγραμμα Μεσαιωνικής 'Αμμοχώστου. Βασισμένο σέ χάρτη από τό έργο του C. Enlart, *L'Art Gothique et la Renaissance en Cypre* (Paris 1879).

Εικόνα 1: Τό λιμάνι τής 'Αμμοχώστου. Ξυλογραφία του Tristram Ellis από τό λεύκωμά του, *Twelve Etchings of the Principal Views and Places of Interest in Cyprus* (1879). Βιβλιοθήκη Π.Ι.Τ.Κ.

Εικόνα 2: 'Η αρχαιότερη πήλινη πινακίδα τής 'Εγκωμης μέ έγχάρακτα σύμβολα τής Κυπρομινωικής γραφής. Κυπριακό Μουσείο, Λευκωσία.

Εικόνα 3: Πήλινος κύλινδρος μέ έγχάρακτα σύμβολα τής Κυπρομινωικής γραφής από τήν 'Εγκωμη. Κυπριακό Μουσείο, Λευκωσία.

Εικόνα 4: Πήλινη πινακίδα μέ έμμετρο κείμενο(;) στήν Κυπρομινωική γραφή από τήν 'Εγκωμη. Κυπριακό Μουσείο, Λευκωσία.

Εικόνα 5: 'Ο Κερασφόρος θεός. Κυπριακό Μουσείο, Λευκωσία.

Εικόνα 6: Ο θεός του Ταλάντου. Κυπριακό Μουσείο, Λευκωσία.

Εικόνα 7: Κάτοψη καί τομή Τ. 79 Βασιλικής Νεκρόπολης Σαλαμίνας. V. Karageorghis, *Salamis in Cyprus* (London 1969).

Εικόνα 8: Χάλκινος λέβητας σέ σιδερένιο τρίποδα από τόν Τ. 79 Βασιλικής Νεκρόπολης. Κυπριακό Μουσείο, Λευκωσία.

- Εικόνα 9:** Κριάρι στην εμπρόσθια ὄψη ἀργυροῦ στατήρα τοῦ βασιλιᾶ Εὐέλθοντα (γύρω στὰ 560-525). Νομισματική Συλλογή Π.Ι.Τ.Κ.
- Εικόνα 10:** Ἀργυρὸς στατήρας Εὐαγόρα Α΄ (411-373). Στὴν εμπρόσθια ὄψη ὁ Ἡρακλῆς γυμνός, στὴν ὀπίσθια ὄψη τράγος μέ συλλαβική ἐπιγραφή καί, ἀπὸ κάτω, ἓνα «Ε» κεφαλαῖο, τὸ ἀρχικὸ τοῦ Εὐαγόρα. Νομισματική Συλλογή Π.Ι.Τ.Κ.
- Εικόνα 11:** Ἡ ἐξέδρα τοῦ κενοταφίου τοῦ Νικοκρέοντα. V. Karageorghis, *Salamis in Cyprus* (London 1969).
- Εικόνα 12:** Πήλινο πορτραῖτο μέλους τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας ἀπὸ τὸ κενοτάφιο τοῦ Νικοκρέοντα. V. Karageorghis, *Salamis in Cyprus* (London 1969).
- Εικόνα 13:** Θέατρο Σαλαμίνας, ἀπὸ τὸ *Salamis in Cyprus* (1969).
- Εικόνα 14:** Τὸ οἰκόσημο τῶν Λουζινιανῶν: οἱ πέντε σταυροὶ τοῦ βασιλείου τῶν Ἱεροσολύμων, τὸ λιοντάρι (πάνω) μέ τίς τρεῖς ταινίες τοῦ θυρεοῦ τῆς οἰκογένειας τῶν Λουζινιανῶν, τὸ λιοντάρι (κάτω ἀριστερά) τοῦ βασιλείου τῆς Ἀρμενίας καί τὸ λιοντάρι (κάτω δεξιά) τοῦ βασιλείου τῆς Κύπρου.
- Προμετωπίδα τοῦ βιβλίου τοῦ G. Loredano, *Historie de' Re' Lusignani* (Bologna 1647). Βιβλιοθήκη Π.Ι.Τ.Κ.
- Εικόνα 15:** «Famagusta» ἀπὸ τὸ ἔργο τῶν Braun καί F. Hogenberg, *Civitates Orbis Terrarum* (Cologne 1599). Χαρτογραφική Συλλογή Π.Ι.Τ.Κ.
- Εικόνα 16:** Ὁ Ναός τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τῶν Λατίνων, Τμῆμα βόρειας ὄψης. Σχέδιο τοῦ G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus* (Nicosia 1918).
- Εικόνα 17:** Ὁ ναός τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τῶν Ἑλλήνων. Ἐσωτερικὴ τομὴ. Σχέδιο τοῦ Camille Enlart ἀπὸ τὸ ἔργο του *L'Art Gothique et la Renaissance en Chypre* (Paris 1879).
- Εικόνα 18:** Ὁ Καθεδρικός ναός Ἀγίου Νικολάου Ἀμμοχώστου. Πρόσοψη. Σχέδιο τοῦ Camille Enlart ἀπὸ τὸ ἔργο του *L'Art Gothique et la Renaissance en Chypre* (Paris 1879).
- Εικόνα 19:** Ἡ Κατερίνα Κορνάρο ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὴ Βενετία μέ προορισμὸ τὴν Κύπρο. Σχέδιο μέ μολύβι (600×145) πρὶν ἀποδίδεται στὸ ζωγράφο Guiseppe Lorenzo Gatteri (1830-1884). Βιβλιοθήκη Π.Ι.Τ.Κ.
- Εικόνα 20:** Ὁ Προμαχώνας τοῦ Τοξότη (Ραμπελέν) μπροστὰ ἀπὸ τὸν πύργο τῆς Πύλης τῆς Ξηρᾶς, ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus* (Nicosia 1918).
- Εικόνα 21:** «Famagusta» ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Olfert Dapper, *Description exacte des isles de l'Archipel* (Amsterdam 1703). Τρισηπτάση ἀποψη τῆς πόλης, ἰδιαίτερα σημαντικὴ γιὰ τὴ μελέτη τοῦ ὁχρωματικοῦ συστήματος ἐπὶ Ἑνετῶν. Χαρτογραφική Συλλογή Π.Ι.Τ.Κ.
- Εικόνα 22:** «Famagusta»: Τοπογραφικὸ σχέδιο Ἀμμοχώστου, τὸ ὁποῖο παρουσιάζει τὴν πολιορκία μέ τὰ τουρκικὰ στρατεύματα ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς πόλης. Ἀπὸ τὸ ταξιδιωτικὸ βιβλίο τῶν G. Rosaccio καί J. Franco, *Viaggio da Venetia...* (Venice 1610). Χαρτογραφική Συλλογή Π.Ι.Τ.Κ.
- Εικόνα 23:** Γωνιακὸς πύργος καί τάφος τοῦ «Πύργου τοῦ Ὁθέλλου», ἀπὸ G. Jeffery, *A description of the Historic Monuments of Cyprus* (Nicosia 1918).
- Εικόνα 24:** Ἡ Πύλη τῆς Θάλασσας ἀπὸ G. Jeffery, *A description of the Historic Monuments of Cyprus* (Nicosia 1918).
- Εικόνα 25:** Σχέδιο τοῦ κάστρου τοῦ λιμανιοῦ, γνωστοῦ καί ὡς «Πύργος τοῦ Ὁθέλλου», ἀπὸ G. Jeffery, *A description of the Historic Monuments of Cyprus* (Nicosia 1918).
- Εικόνα 26:** Τὸ μαρτύριο τοῦ Μαρκαντώνιου Βραγαδίνου. Ξυλογραφία ἀπὸ τὴ γαλλικὴ ἔκδοση τοῦ A. M. Gratiani, *Histoire de la guerre de Chypre* (Paris 1685). Συλλογὴ Ἀνδρέα Πιτσιλλίδη.
- Εικόνα 27:** Ἀγιος Νικόλαος Ἀμμοχώστου. Ξυλογραφία τοῦ Tristram Ellis ἀπὸ τὸ λεύκωμά του, *Twelve Etchings of the Principal Views and Places of Interest in Cyprus* (1879). Βιβλιοθήκη Π.Ι.Τ.Κ.
- Εικόνα 28:** F. Bertelli, «Isola de Cipro» (Rome 1562). Εἰκονογραφικὸς χάρτης ὁ ὁποῖος παρουσιάζει τὴν ἐνετοκρατούμενη Κύπρο μέ τὸ λιοντάρι τοῦ Ἀγίου Μάρκου δίπλα στὸ λιμάνι τῆς Ἀμμοχώστου. Χαρτογραφική Συλλογή Π.Ι.Τ.Κ.
- Ἐξώφυλλο:** Σχέδια πίθων ἀπὸ τὴν ὑποβρύχια ἔρευνα (I.EN.A.E.), στὸ ἀκρωτήριο Ἰρίων, τοῦ ναυάγιου τῆς Ὑστερῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Ἰνστιτοῦτο Ἑναλίων Ἀρχαιολογικῶν Ἐρευνῶν, *Ἑνάλια*, τόμ. 3, τχ. 2 (1993).

Εὐχαριστίες

Θερμές εὐχαριστίες ὀφείλονται σὸν Καθηγητὴ Δρ. Βάσο Καραγεώργη γιὰ τὴν παραχώρηση ἄδειας ἀναπαραγωγῆς τῶν εἰκόνων (2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 11, 12, 13) καθὼς καὶ σὸν κύριο Ἀνδρέα Πιτσιλλίδη γιὰ τὴν εἰκόνα 26.

Στὸ Ἰνστιτοῦτο Ἑναλίων Ἀρχαιολογικῶν Ἑρευνῶν ὀφείλονται εὐχαριστίες γιὰ τὴν ἄδεια ἀναπαραγωγῆς τῶν σχεδίων τοῦ ἐξωφύλλου.

Τὸ ὑπόλοιπο χαρτογραφικὸ καὶ φωτογραφικὸ ὕλικό προέρχεται ἀπὸ τίς συλλογές τοῦ Πολιτιστικοῦ Ἰδρύματος τῆς Τραπεζῆς Κύπρου (Π.Ι.Τ.Κ.), τὸ ὁποῖο καὶ θερμὰ εὐχαριστοῦμε.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΓΚΩΜΗ

- Courtois, J.-C., Lagarce, J. καὶ E. 1986, *Enkomi et le Bronze Récent à Chypre*, Nicosie.
Dikaios, P. 1969-71, *Enkomi Excavations 1948-1958*, I-III, Mainz.
Gjerstad, E. κ.ἄ., 1934, *The Swedish-Cyprus Expedition I*, Stockholm.
Schaeffer, C.F.A. 1936, *Missions en Chypre, 1932-1935*, Paris.
Schaeffer, C.F.A. 1952, *Enkomi-Alasia I. Nouvelles missions en Chypre, 1946-1950*, Paris.
Schaeffer, C.F.A. κ.ἄ., 1971, *Alasia I*, publié à l'occasion de la XXe campagne de fouilles à Enkomi-Alasia, Paris.

ΣΑΛΑΜΙΝΑ

- Chavane, M.-J., Yon, M. 1978, *Testimonia Salaminia 1, Salamine de Chypre X*, Paris.
Karageorghis, V. 1967-73, *Excavations in the Necropolis of Salamis*, I-III, Nicosia.
Karageorghis, V. 1969, *Salamis in Cyprus*, London.
Yon, M. 1971, *La Tombe T.I du XIe s. av. J.-C., Salamine de Chypre II*, Paris.
Yon, M. (ed.), 1980, *Salamine de Chypre. Histoire et Archéologie, Etat des recherches*. Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique, Lyon.
Ἑγγλεζάκης, Ἱερομ. Παῦλος 1990, *Κύπρος Νέα Ἰουστινιανούπολις, Ἑκτη Ἐτήσια Διάλεξη Ἱστορίας-Ἀρχαιολογίας*, Πολιτιστικὸ Ἰδρυμα Τραπεζῆς Κύπρου, Λευκωσία.
Ἰακώβου, Μ. καὶ Πιτσιλλίδης, Α. 1991, *Κυπριακὴ Νομισματοκοπία, ἀπὸ τὸν Εὐέλθοντα σὸ Μαρκαντώνιο Βραγαδῖνο*, Πολιτιστικὸ Ἰδρυμα Τραπεζῆς Κύπρου, Λευκωσία.
Χατζηιωάννου, Κ. 1971, *Ἡ Ἀρχαία Κύπρος εἰς τὰς Ἑλληνικὰς Πηγὰς*, τόμ. Α', Λευκωσία.

ΑΜΜΟΧΩΣΤΟΣ

- Cobham, C.D. 1908, *Excerpta Cypria*, Cambridge University Press.
Edbury, P.W. 1991, *The Kingdom of Cyprus and the Crusades, 1191-1374*, Cambridge University Press.
Enlart, C. 1899, *Gothic Art and the Renaissance in Cyprus*, Paris (transl. by Hunt, Sir David, London 1988).
Jeffery, G. 1918, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus, Studies in the Archaeology and Architecture of the island*, Nicosia.
Stylianou, A. & J. 1980, *The History of the Cartography of Cyprus*, Nicosia.
Χατζηιωάννου, Κ. 1973, 1983, *Ἡ Ἀρχαία Κύπρος εἰς τὰς Ἑλληνικὰς Πηγὰς*, τόμ. Β', Ε', Λευκωσία.

ΜΑΡΙΑ ΙΑΚΩΒΟΥ

**Έγκωμη – Σαλαμίνα – Αμμόχωστος
16ος αιώνας π.Χ. – 16ος αιώνας μ.Χ.**

**Έκδοση της Πολιτιστικής Εταιρείας Πανόραμα στη σειρά
Διαλέξεις Δ2 Ανατολική Μεσόγειος (Σεπτέμβριος 1993)**

Η ψηφιοποίηση του βιβλίου και ο καθαρισμός ορισμένων εικόνων έγινε τον Ιούνιο του 2023 από το Αρχείο της Πολιτιστικής Εταιρείας Πανόραμα (ΑΠΑΝ) apan.gr

© Μαρία Ιακώβου και ΑΠΑΝ

